

Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана маданият министрлиги

И.Арабаев атындагы Кыргыз
мамлекеттик университети

КРнын УИАсынын корр.-мүчөсү, филология илимдеринин доктору,
профессор Т.К.Ахматов атындагы Кыргыз тили
кафедрасы

Жапаров Ш., Сыдыкова Т.

Азыркы кыргыз тилинин фонетикасы
(Окуу китеби)

Бишкек – 2013

ББК 81.2 Ки

Ж-33

Жапаров Ш., Сыдыкова Т.

Ж-33 Азыркы кыргыз тилинин фонетикасы (Окуу китеби).- Б.: МТМИ-2013
115 б. (2-толукталып, такталып басылышы).

ISBN 9967-506-97-0

Бул окуу китебинде кыргыз тилинин фонетикасындагы негизги көрүнүштөр менен кубулуштар, аларга байланыштуу сегменттик жана супер-сегменттик мыйзамдар, алардын өзүнчөлүгү менен өзгөчөлүгүнө, өз ара карым-катнашына назар салынып, тийиштүү мисалдар менен коштолот. Китепте студенттерге коюлуучу талаптар эске алынат. Ошондой эле кыргыз фонетикасындагы салттуу, ырааттуу, нормативдүү көрүнүштөргө бөтөнчө көңүл бөлүнөт жана кыргыз тилинин орфографиясы менен орфоэпиясы, алардын принциптерине назар салынат.

Пикир айткандар: Т.Садыков (профессор);
 Т.Маразыков (профессор).

Ж 4602000000-01
ISBN 9967-506-97-0

ББК 81.2 Ки
© Жапаров Ш., Сыдыкова Т., 2012

АННОТАЦИЯ

Бул окуу китебинде кыргыз тилинин фонетикасындагы негизги көрүнүштөр менен кубулуштар, аларга байланыштуу сегменттик жана супер-сегменттик мыйзамдар, алардын өзүнчөлүгү менен өзгөчөлүгү, өз ара карым-катнашына назар салынып, тийиштүү мисалдар менен коштолот. Китепте студенттерге коюлуучу талаптар эске алынат. Ошондой эле кыргыз фонетикасындагы салттуу, ырааттуу жана нормативдүү көрүнүштөргө бөтөнчө көңүл бөлүнөт. Кыргыз тилинин орфографиясы менен орфоэпиясы, алардын принциптерине назар салынат.

Кыргыз фонетисттери Т.К.Ахматовдун, Т.Садыковдун салттуу, илимий көрүнүштөрү ойдун чордонунда болот.

Мазмуну

Сөз башы (Курстун максаты жана милдеттери)	3
Киришүү (Тил – элдин автопортрети жана коомдун авторитети)	8
Фонетика илими жөнүндө жалпы түшүнүк.....	11
Тилдин фонетикалык системасы, структурасы.....	17
Тыбыштардын анатомо-физиологиялык, акустикалык, лингвистикалык өңүттөрү	21
Тыбыш, тамга, фонема	23
Тыбыштардын бөлүнүшү	24
Созулма үндүүлөр жана дифтонгулар	26
Үндөштүк мыйзамы жана анын түрлөрү	28
Фонетикалык көрүнүштөр	32
Үнсүз тыбыштар (консонантизмдер)	34
Фонетикалык процесстер	37
Ассимиляция, диссимиляция, аккомданя, транскрипция	40
Үнсүз тыбыштардын позициялык абалы, үндүү жана үнсүз тыбыштардын алмашылышы	47
Муун менен ташымал жана басым менен интонация	49
Орфоэпия	56
Графика, кыргыз эли колдонулган жазуулар жана кыргыз алфавити....	60
Орфография	69
Энчилүү аттарды жазуу.....	73
Адабий тил жана диалектикалык көрүнүштөр.....	76
Кыргыз фонетикатери	78
Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча программа	83
Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча адабияттар	85
Тиркемелер	88
Фонетикалык талдоого үлгү	88
Фонетика боюнча тексттин суроолору	89
Кыргыз тили илиминин улуттук лингвистикалык календары (2012-2020).....	109
Шарттуу кыскартуулар.....	111

СӨЗ БАШЫ **(Курстун максаты жана милдеттери)**

Кыргыз тилинин фонетиикасы боюнча изилдөөлөр бүгүнкү күнгө чейин деле жарык көргөндөрү бар¹, бирок алар да аздык кылат жана мезгил талабына ылайыкташтырылып, алар жыйынтыкталып, топтоштурулуп, иреттештирилип, терең анализге алынып, окуу китебине, окуу куралына коюлуучу талапка ылайык иштелип чыгышы керек. Мындай жагдай окутуучуну да, студентти да кыйын абалга калтырат. Ошондуктан ар кайсы эмгектеги маалыматтар менен материалды чогултуп окутууга, окууга туура келет.

Адам баласынын (анын ичинде кыргыз) тили - тыбыштык тил. Тилдин негизги бөлүгүн фонетика үйрөтөт да, оозеки кеп менен тыгыз байланыштуу болуп саналып, пикирлешүүдөгү бардык тилдик кубулуштар менен көрүнүштөргө назар салат.

Студентти ар түрдүү илимий пикирлер, ар кайсы окумуштуунун оюу менен беттештирип, алардан жыйынтык чыгара билүүгө көнүктүрүү керек, анткени ар кандай илимпоз бир ойду билдириш үчүн бир топ мисалдарды топтоштуруп, типтештирип туруп анан гана өз пикирин айтууга батынган болот. Мына ошондуктан студентти ар бир окумуштуунун жекече илимий көз карашын урматтоого үйрөтүү зарыл. Бул окутуучунун ыйык милдети, мойнундагы карызы менен парызы, ошондой эле илимий объективдүү талап болуп саналат.

Тилибиздеги тигил же бул маалыматтарды, фактыларды жалпылаштырып, жыйынтык чыгарууда ар бир илимпоздун далили, аргументи болот, ошондой эле илимде бир окумуштуунун жекече көз карашы да анын тыянактарынан орун алат. Мына ушундай жыйынтыктар менен далилдер өзүнчө бир керемет, кызык болуп саналат. Аларды түшүнүү үчүн атайын илимий даярдык талап кылынат. Мына ошондуктан бул окуу китебинин максаты студентти илимий чөйрөгө багыт алдырып, чың жана мыкты билим берүүнү көздөйт.

Бул сабактын максаты кыргыз тилинин фонетикалык көрүнүшүн, тыбыштык түзүлүшүн, анын лингвистикалык табиятын (өзүнчөлүгү жана өзгөчөлүгү) мисалдар менен ачып берүү, фонетикалык панорамасын көрсөтүү, ошону менен бирге кыргыз тилинин фонетиикасынын теориялык да,

¹ Бул жерде профессор Т.Садыковдун Азыркы кыргыз тили: (Фонетика): (Лексикалык курс)(Б.: Бийиктик, 2006, 120 б.) деген студенттерге арналып чаккан, мазмундуу китебин ойго тутабыз жана таяныч эмгектерибиздин бири катары карайбыз.

практикалык да маселелерине назар салып, жазма жана оозеки маданиятына болгон карым-катышын чагылдыруу.

Колуңуздагы эмгек - авторлордун көп жылдардан бери ЖОЖдордо сабак окуткан, шугулданган тажрыйбаларынын натыйжасы. Ошондуктан ал окурманга – студенттердин баасына сунушталат, жүйөөлүү илимий пикирлер чыгармачылыкта кабыл алынган китептин мазмунуна сиңирилет.

КИРИШҮҮ

(Тил – элдин автопортретти жана коомдун авторитети)

Кыргыз тили – кыргыз калкынын жана улуттун наамы менен аталган Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. Кыргыз элинин маданиятынын формасы, улуттук сыймыгы, аң-сезими менен кошо жашап, катышта турган руханий байлыгы, түбөлүктүү кенчи жана идеологиясы. Мамлекеттик символдун эң негизгиси. Бул тилде дүйнөдө теңдеши жок көркөм дөөлөт – улуу “Манас” эпосу жана кенже эпостор: “Эр Төштүк”, “Эр Табылды”, “Кожожаш”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Курманбек” сыяктуу дагы башка өзгөчө керемет элдик оозеки көркөм чыгармалар жаралган, жашап жатат.

Кыргыз адабий тили – жаш жана жаңы тил болгондуктан, ал өзүнүн көп кылымдык, узак тарыхы бар оозеки тилине таянып калыптанууда, ошондон улам анын лексикалык курамы, грамматикалык түзүлүшү, стилистикалык тармактары, орфографиялык жана орфоэпиялык нормалары стабилдешүүнү башынан өткөрүүдө.

Тил өзүнүн коомдук кызматына, ошого жараша үзгүлтүксүз аракетине карата табигый лингвистикалык-социалдык ийкемдүүлүгү менен универсалдуулугуна ылайык турмуштагы, өндүрүштөгү, адамдардын аң-сезиминдеги, психологиясындагы, (парапсихологиясындагы) дух дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, илим-билимдеги, маданияттагы жана башка эл жашоосундагы жылыштарды чагылдырып турат.

Кыргыз тилинде сүйлөгөн калк Кыргызстандан тышкары жакынкы чет мамлекеттерде – Казакстанда, Өзбекстанда, Тажикстанда, Орусияда, Украинада, Түркмөнстанда, Кара-Калпакстанда; алыскы өлкөлөрдө – Кытайда, Монголияда, Ооганстанда, Түркияда жашашат жана Өзбек Республикасында, Тажик Республикасында компактуу жашаган аймактарда кыргыздардын балдары мектепте кыргызча окушат.

Кыргыз тили Кыргыз мамлекетиндеги 2 миңден ашык мектептеринде, ООЖдордо 30-жылдардан баштап окулат, мамлекеттик иш кагаздары жүргүзүлөт. Бишкекте (ошондой эле Кыргызстандын областтарында, кээде айрым райондордун борборлорунда да), Үрүмчүдө (Кытай Эл Республикасында “Кытай терезеси”), Прагада (Чехияда “Азаттык”), Лондондо (Улуу Британияда “Би-Би-Си”) кыргызча радио угулат.

Кыргыз тилинде ордо калаабыз Бишкекте, экинчи борборубуз Ошто жана Жалал-Абадда, Караколдо, Нарында, Таласта, Баткенде кыргыз драма театрлары иштейт. Ушул тапта 300дөн ашык республикалык, областтык, райондук (мамлекеттик, менчик) гезиттер үзгүлтүксүз жарык көрүп турат.

Кыргыз элинин оозеки көркөм дөөлөтү Кыргыз Республикасынын ИУАсында (УИАсында) 40 том болуп басылып чыгууда. Көп сандаган саясий, илимий, көркөм чыгармалар жарыяланып жатат.

Элибиз өз эне тилинде (башталгыч, орто мектептерде, ООЖдордо, ЖОЖдордо) билим алып, ар кандай коомдук-саясий иштерде (Жогорку Кеңеште, илимий-теориялык конференцияларда, ар түрдүү жыйындарда, отурум-кеңешмелерде, чогулуш-жыйындарда) сүйлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Кыргыз тилинде илимдин ар кандай тармагы боюнча 150гө жакын терминологиялык сөздүк басылып чыгып, 20га жакыны жарыкка чыгар алдында турат. Илимдин дээрлик бардык тармагы боюнча кыргызча типтүү окуу программалары түзүлүп, ошого жараша окуу куралдары (окумалары) менен окуу китептери (окумдары) жазылып жатат. Алты томдуу кыргыздын улуттук универсалдуу “Кыргыз Совет Энциклопедиясы” (1976-1980) түзүлүп, азыр 8 томдуу Кыргыз Энциклопедиясынын 3-тому басылып жатат, аймактык (Ош, Нарын, Талас, Ысык-Көл, Чүй, Жалал-Абад), тармактык (тарых, үй тиричилиги, ден соолук) энциклопедиялык сөздүктөр (эмгектер) жарык көрдү.

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болушуна, эне тилибизге мамлекеттик статус (23.09.1089) берилишине – заманга жараша көз караштардын өзгөрүшүнө, улуттук идеологиянын түптөлүшүнө байланыштуу кыргыз тилине, аны окуп-үйрөнүүгө, изилдөөгө, практикада колдонууга байланыштуу жагдай учур талабына ылайык болууну талап кылып жатат. Ошентип, мунун баары кыргыз тилине болгон мамиле, талапты түп-тамырынан бери өздөштүрүүгө түртүп жатат, өзгөрүлүп да жатат.

Кыргыз тили элдин аң-сезими, менталитети, айлана чөйрөнү таанып-билүү аракеттери; салт-санаасы, үрп-адаты, демек, улуттук педагогика менен тыгыз байланышта. Мына ошондуктан аны окутууда да сергек мамиле, омоктуу ой, улуттук шыктанууну талап кылат. Кыргыз тилинин өзөгүндө (айрыкча лексикалык байлыгында), уңгусунда улуттун тарыхы, таанымы менен туюму жаткандыктан, анын аткарган кызматы үзгүлтүксүз, туруктуу жана чексиз, ошондой эле ийкемдүү жана түбөлүктүү. Ошол себептен аны окутууга да өзгөчө көңүл буруу керек. Ал үчүн студенттерге системалуу, ырааттуу окуу процесси, аракет талап кылынат. Демек, азыркы кыргыз тилин окутуунун өзөгүн чагылдырып жана кармап турган уңгу, программа керек. Программанын негизинде жазылган окуу куралы, окуу китебинин болушу зарыл. Сиздерге сунуш кылынган бул эмгектин багыты менен милдети дал ушуну менен түшүндүрүлүп, ушуну менен аныкталат.

Бул окуу китебин жазууда өтө олуттуу деп эсептелген, талаш-тартыш туудурбаган, негизинен нормага салынган, практикалык маанииси бар категорияларга көбүрөөк көңүл бурулуп, компактуу жана кыска, так

түшүндүрмө берилип, мисалдар менен шөкөттөөгө аракет жасадык. Бул же тигил теманы, маселени чечмелөөдөн мурда ошол категорияга багыт бере турган, анын маңызын коштоп, ачып бере турган, студент өзүн-өзү текшере турган, көзөмөлгө ала турган суроолорду койдук.

Сырттан окуган студенттерге күндүзгү (стационарда) окуган студенттерге салыштырганда убакыттын аз берилиши, алардын өз алдынча окушуна, даярданышына сааттын көп берилиши, окуу процессиндеги модулдук-рейтинг системасын да жана өтүм (зачет), сынак учурундагы тестирлөө аракетин, атайын даярдалган окумдун (окуу китебинин) жоктугун да эске алдык.

Бул окуу китебин жазууда кыргыз фонетист-окумуштуулары Т.К.Ахматов, Т.Садыковдун, А.Жалиловдун, А.Орусбаевдин, К.Дыйкановдун, Ж.Мамытовдун, Ж.Сыдыковдун, М.Мураталиевдин, К.Токтоналиевдин жана башкалардын эмгектерине, теориялык жоболоруна таяндык жана керек болгон учурда (окуу китебин жазууда коюлуучу талаптарга ылайык) алардын кээ бир фактыларын, маалыматтарын да чыгармачылык менен пайдаландык. Мындан кыргыз тилиндеги калыптанган илимий салтты, түшүнүктөрдү, терминдерди урматтоо менен пайдалангандыгыбызды байкаса болот.

Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча типтүү программа төмөнкү:

Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин программасы: (фонетика, лексикология, диалектология боюнча).-Бишкек: Сабыр, 2000,34 б.

Эскертүү: Бул китеп ушул программага таянып жазылды. Мындай типтүү программаны ушул эмгектин аягында беребиз.

Тил кайда жана кандайча жашайт?

Тил коомсуз жашоого мүмкүнбү?

Фонетикасыз тил болушу (жашашы) мүмкүнбү?

Фонетика кандайча жана кайда жашайт?

Фонетика эмнени үйрөтөт?

Бир тилдин (мисалы, кыргыз тилинин) тыбыштык түзүлүшү деген эмне?

Тилдин тыбыштык түзүлүшүн, фонетикалык өзгөчөлүгүн билбей туруп, лингвистикалык өзгөчөлүгүн өздөштүрбөй туруп, тилди окууга, окутушка болобу?

Тил деген эмне? Анын фонетика менен байланышы барбы?

Кыргыз тилинин тыбыштык, фонетикалык структурасы жана системасы ойду түшүндүрүү жана пикирди аралыкка, алыстыкка бере билүү, ойду туюнтуу, топтоштуруу сыяктуу маселелери, алардын өзөгү менен байланышкан. Фонетика жөнүндө маалымат албай туруп, тилдин чыныгы табиятын, лингвистикалык өзгөчөлүгүн билүү мүмкүн эмес.

“Кыргыз тилинин фонетикасы” курсунун (сабагынын) максаты кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, анын лингвистикалык табиятын (өзүнчөлүгү жана өзгөчөлүгү) мисалдар менен ачып берүү, ошону менен бирге кыргыз тилинин фонетикасынын теориялык да, практикалык да маселелерине назар салып, улуттун жазма жана оозеки маданиятына болгон карым-катышын көрсөттүү.

Кыргыз тилинин фонетикасын изилдөөгө И.А.Батманов, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Т.К.Ахматов, Т.Садыков, А.О.Орусбаев, К.Дыйканов, Ж.Сыдыков, К.Токтоналиев сыяктуу жана башка илимпоздор салым кошушкан, алардын айрымдары азыр да чыгармачылык менен эмгектенип жатышат.

Элибиз терең урматтаган окумуштуу Т.Садыков өзүнүн 2005-жылы жарык көргөн “Азыркы кыргыз тили: фонетика” деген окуу куралынын 5-бетинде: “Үндүү тыбыштардын өзөгүн **тон**, үнсүздөрдүн өзөгүн **шыбыш**, тыбыштын өзөгүн **фонема**, фонеманын өзөгүн **ажыратуу белгилери**, муундун өзөгүн **үндүү** тыбыш түзөт” дейт. Өз кезегинде үндүү муун, басым, графика, орфография, орфоэпия, транскрипция маселелери менен тыгыз баланыштуу.

Кишинин сөзү эң кичинекей, эң кыска (же айрым-айрым), майда бөлүктөрдөн (үндөрдөн) турат. Бул тыбыш деп аталат. Мына ушул тыбыштарды (сөздүн эң кичинекей бөлүкчөсүн) үйрөтүүчү тил илиминин бир

бөлүгү **фонетика** деп аталат. Ал гректин phone – үн, тыбыш деген сөзүнөн алынган.

Кыргыз тилинин фонетикасы – кыргыз тилиндеги тыбыштардын системасын, алардын жаралышын (пайда болушун), тыбыштардын бул же тигил жагдайга (факторго) байланыштуу өзгөрүшүн, кубулушун, сөздөрдү жасоодогу кызматын, функционалдык ролун изилдейт жана үйрөтөт.

Тилдин табигый материясы – тыбыш. Тыбышты билбей туруп, кеп агымындагы ар кандай фонетикалык кубулуштар менен көрүнүштөрдү ажырата албай туруп, тил илими тууралуу маалымат алуу, окуу, үйрөнүү мүмкүн эмес. Тыбыш тил үчүн база болуп саналат. Мына ошондуктан аны (тыбыштык тил) тыбыш тили (же тыбыштардан түзүлгөн тил) деп айтат.

Бул же тигил тыбыш өзүнчө турганда бир лингвистикалык абалда болсо, башка бир тыбыштарга жанаша келгенде (ошондой эле тыбыштардын сөз ичиндеги ордуна, позициясына жараша) башка бир кубулушта, көрүнүштө болот. Ар бир тыбыштын кулакка угулушу жана тамга аркылуу берилиши (жазылышы), маани менен байланышкан өңүтү болот. Тыбыштар өзүнчө жекече (бөлөк) турганда, айтылганда эч кандай маани бербейт. Мисалы: [к], [у], [ш] деген үч тыбышты алсак, мында эч кандай маани жок, ал эми **куш** деп алсак, анда алар материализацияланат – маани берүү касиетине ээ болот. Бул тилдин тыбыштык жагы, семантикалык бирдиги деп аталат да, тилдин тыбыштык биримдигин, структурасын (курамын) мүнөздөйт. Дал ушул жогорудагы көрсөтүлгөндөрдү фонетика илими үйрөтөт (же фонетика илиминин объектиси деп аталат).²

ФОНЕТИКАНЫН БӨЛҮНҮШҮ

Фонетиканын тил илими менен кандай байланышы бар?

Фонетика илиминин бөлүнүшү эмнеге байланышкан?

Жеке фонетика менен жылпы фонетиканын байланышы барбы?

Салт катары тил илиминде (лингвистикада) фонетиканын кайсы түрү кеңири колдонулат?

Илим-билимдин өнүгүшүнө жараша тыбыштарды изилдөөдө техникалык каражаттарды пайдалануу аракети болдубу?

Фонетикалык стилистика деген эмне?

² Бул эмгек модулдук принципте түзүлгөндүктөн, студент жогору жактагы берилген (коюлган) суроолорго жоопту өзү издөөгө аракет жасайт. Мунуң үчүн ал биринчи кезекте ушул бөлүмчөдө жазылган түшүндүрмө текстке кылдат көңүл буруусу зарыл. Анан сунушталган адабиятты (адабияттарды) пайдалануу керек.

Фонетика тыбыш жөнүндөгү илим болгондуктан, ал тыбыштардын көп кырдуу, өзгөчө татаал көрүнүшүн, тыбыштардын өз ара айкалышын, өзгөрүшүн, функционалдык аспектисин изилдегендиктен жана илимдеги болгон жыңылыктарга, жетишилген натыйжаларга, усулдарга, ыктарга таянып, фонетика жеке жана жалпы; сыпаттама, тарыхый, салыштырма, инструменталдык (же эксперименттик), стилистикалык фонетика болуп бөлүнөт.

Алган багыты менен камтылган материалына, алдына койгон максаты менен милдетине жараша фонетика **жеке** жана **жалпы** болуп бөлүнөт.

Жеке фонетика – конкреттүү бир тилдин (айталы, кыргыз, немис, тажик, орус, жапан тилдеринин) тыбыштык түзүлүшүн изилдейт. **Жалпы фонетика** тилдердин баарына таандык болгон жалпы теориялык, жалпылык маселелерди камтыган – тыбыштык, физиологиялык, физикалык, лингвистикалык табыятын, тыбыштардын жасалуу, өзгөрүү жана айкалышуу мыйзамдарын, тыбыштарды жасоочу мүчөлөрдүн кызматын; кеп агымындагы ар кандай фонетикалык, фонологияк көрүнүштөр менен кубулуштардын өз ара себептерин, факторлорун иликтейт.

Жалпы фонетика менен жеке фонетика бири экинчиси менен тыгыз байланышта болуп, жалпы фонетика жеке фонетиканын маалымат-материалдарына, аны изилдөөдөн алынган натыйжа-жоболоруна, жыйынтык-корутундуларына таянуу менен жалпы теориялык маселелерди аныктайт. Ал эми жеке фонетика жалпы фонетиканын тыянактарынан, ыкмаларынан, илимий жетишкендиктеринен пайдаланат.

Мисалы, жеке фонетика – кыргыз тилинин фонетикасы өзүнүн тыбыштык өзгөчөлүгүн изилдөөдө структуралык, эксперименттик усулдарды пайдаланат.

Ал эми жалпы фонетиканы изилдегендер кыргыз фонетикасындагы негизги тыянактарга, жыйынтыктарга, алардагы өзгөчөлүктөргө көңүл бурат.

Алдына койгон максатына, изилдөө усулуна карай фонетика **сыпаттама, тарыхый, салыштырма, эксперименттик, статистикалык** деген тарамдарга ажырайт.

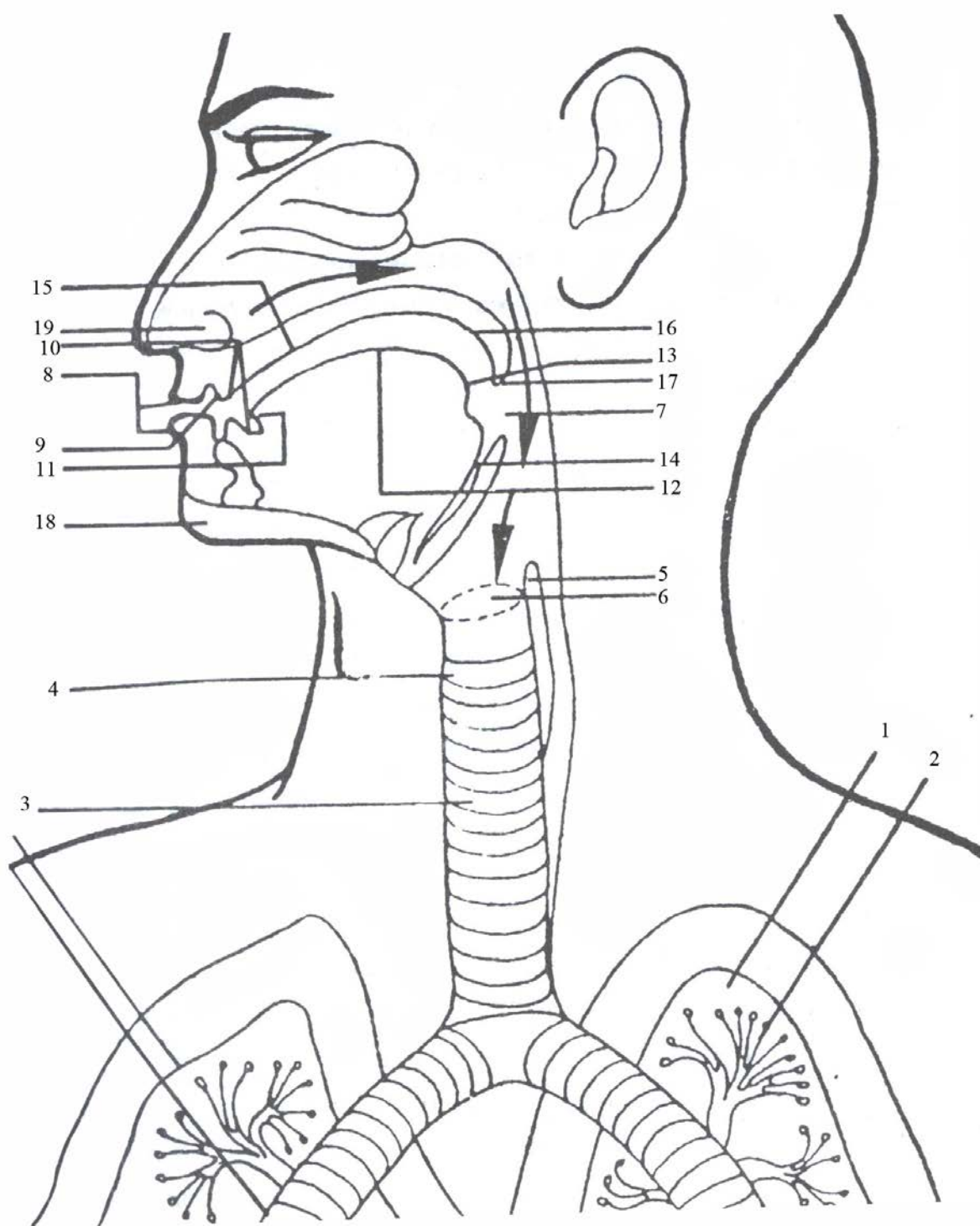
Сыпаттама фонетика – тилдин өнүгүшүнүн белгилүү бир мезгилдеги (доордогу же этаптагы) тыбыштык түзүлүшүн изилдейт. Мисалы, ХХ кылымдагы кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү – синхрондуу абалына назар салынат да, ушул мезгилдеги (рамкасындагы) көрүнүшүнө баа берилет.

Тарыхый фонетика – узак мезгилди (диахрондук) кучагына камтыйт: тилдин тыбыштык системасындагы болгон өзгөрүүлөрдү, алардын реалдуу табигый себептерин, ага байланыштуу социалдык-экономикалык, маданий факторлорду анализдеп, далилдеп, тилдин бүгүнкү тыбыштык абалына баа

берет. Айталы, азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн пайда болушу, алардын кыргыз тыбыштарынан сан жана сапат жагынан болгон катышына көңүл бөлөт.

Салыштырма фонетика – көбүнчө алыскы жана жакынкы тектеш тилдердин материалдарын (мисалы, тоо, тау, таг, даг; уул, оол, огыл, оглы, углы) сыяктуу фактыларды изилдеп, өз ара салыштырып, жыйынтык чыгарат. Бул фонетика – т а р ы х ы й ф о н е т и к а менен тыгыз байланышта болот. Аталган эки усул тең жалпы тил илимде XIX кылымда пайда болуп, изилдөөнүн илимде далилденген методу катары жашап келе жатат. Ошондуктан алар салыштырма-тарыхый метод деп да айтылат. Ошондой эле тектеш эмес тилдердин тыбыштары (айталы, немис-кыргыз, кыргыз-испан) да типологиялык жактан салыштырылып, алардагы жалпылыктар менен айырмачылыктар аныкталат.

Эксперименттик (же инструменталдык) фонетика – тилдеги тыбыштар атайын техникалык каражаттардын (инструменттердин, приборлордун) жардамы менен анатомио-физиологиялык жана акустикалык жактан изилдейт. Мындай усулдун артыкчылыгы тыбыштардын речтик аппаратта (сүйлөө мүчөлөрүбүздө) – палатаграмма (латынча palatum – “таңдай” + gramma – “жазуу”) – тилдин учунун таңдайга тийип-тийбеген абалын эсепке алуу; осциллограф (латынча oscillum – “термелүү” + grapha – “жазамын”); глоттография (грекче glotta – “кекиртект” + grapha – “жазамын”; түйүндөрүнүн кыймылына назар салуу) – сыяктуу жана башка ыкмалар, инженердик-техникалык амалды колдонуу менен ишке ашырылат. Бул усул дагы барган сайын такталып-толукталып бара ж

1-шөкөт – схема

Мында мүчөлөрүбүздүн жалпы мүнөздөмөсү (көрүнүшү) берилген. Андагы коюлган цифралар боюнча кайсы сүйлөө мүчөбүз экендигин студент өзү аныктоого тийиш.

Мына ушундан улам фонетика илиминде байыркы байкоо (формалдуу), угуу методу жана жаңы техникалык (эксперименттик) метод деген пикирлер айтылат.

Изилдөөнүн жаңы усулдары менен технологияларын пайдалануу жагынан эксперименталдык (же инструменталдык) фонетика фонетиканын бардык түрлөрүнөн өзгөчөлөнүп турат да, ал төмөндөгүдөй төрт багытты ичине камыйт:

1. Акустикалык фонетика – тилдеги кубулуштарды үн кубулушунун бир түрү катары карайт да, тилдин тыбыштык *кимограф, осциллограф, интонограф, спектограф* өндүү акустикалык куралдарды колдонуу менен изилдейт.

2. Артикуляциялык фонетика – тилдеги тыбыштарда сүйлөө мүчөлөрүнүн иш аракети менен байланышкан биологиялык кубулуш катары карап, тилдин тыбыштык түзүлүшүн *палотограф, рентенограф, миограф* сыяктуу *физиолографиялык* куралдардын жардамы менен изилдейт.

3. Парцективдик фонетика – тилдеги тыбыштардын тил ээси тарабынан кабылдоо өзгөчөлүктөрүн изилдейт да, бул максатты ишке ашыруу үчүн психологиялык, психолингвистикалык жана акустика-артикуляциялык ыкмаларды колдонот.

4. Компьютердик фонетика – тилдин тыбыштык түзүлүшүн, оозеки кептин анализи менен синтезин компьютердик, сандык жана озук технологияларды колдонуу менен изилдейт (Т.Садыков. Азыркы кыргыз тили... 10-б.).

Фонетикалык стилистика (фоностилистика же стилистикалык фонетика) – тыбыштын же тыбыштардын коммуникативдик тилдик бирдик (же фонетика-стилистикалык парадигма) катары кепте стилистикалык боекко ээ болуп, ойду туюнтуудагы конкреттүү көрүнүштү жана мындай жагдайдын түзүлүшүн үйрөтөт.

Стилистиканын фонетикалык каражаттары негизинен сүйлөшүү жана көркөм стилдин тексттеринде тилдик каражаттардын жыйындысынан туруп бөтөнчө мааниге арзып, тексттеги дабыштык мааниге ээ болот. Көркөм стилди жаратуучу фонетикалык-стилистикалык каражаттар – аллитерация, ассонанс, үндүү жана үнсүз тыбыштардын аранжировкаланган бөтөнчө кубулушу жана башкалар. Булардын бир тобу поэтиканын башкы элементи болуу менен кошо эстетикалык жана этикалык кызматты да аткарат.

Сүйлөшүү стилинин белгиси, аны жаратуучу (уюштуруучу) фонетикалык-стилистикалык каражаттар булар: үндүү тыбыштын (же тыбыштардын) демейдегиден ашыкча созулуп айтылышы; үнсүз тыбышка

өзгөчө көңүл бөлүнүшү; тыбыштарды алмаштырып айтуу; пауза (тыным), кыраат жана башка алардын компоненттери.

Сүйлөшүү стилинде фонетикалык стилистиканын каражаттары менен алкоо, кубаттоо, ыраазы болуу, таңдануу, өкүнүү, жекирүү, кемсинтүү, кордоо, мыскылдоо жана башка ушул сыяктуу оң жана терс маанидеги ички сезимдерди, модалдык маанилерди күчөтүп, байытып (оргуштатып) жана тереңдетип берүүгө болот. Мисалы, **Ой тобо-о!.. Адамдан амал качып кутулбайт тура...** (“Кыргыз туусу”). Бул сүйлөмдө адамга (субъектиге) карата болгон таңдануу сан жагынан гана тереңдетилип берилди. Эгерде алынган мисалдагы [о] тыбышы нормалдуу (демейдегидей) айтылганда деле кайрылган кишиге карата болгон нааразычылык берилмек, бирок ушул жерде созуп (ой тобо-о) айтуу менен нааразычылык күчөтүлүп, эселентип берилди.

Экинчи мисал. **Ап бал-и!.. Азамат деп, ушул жигитти айтса болот турбайбы. Көрбөйсүңбү, кылган ишинин тыкандыгын...** (“Кыргыз туусу”). Алынган мисалда кишини жактыруу, кубаттоо сезими күчөтүлүп, оргуштатылып берилди. Ал эми жактыруу, кубаттоо “ап бали” түрүндө берилгенде ой жөнөкөй, демейдеги, нормалдуу көрүнүш катары сезилмек.

ТИЛДИН ФОНЕТИКАЛЫК СИСТЕМАСЫ, СТРУКТУРАСЫ

Тилдин фонетикалык системасы, структурасы

Тилдин фонетикалык системасы деген эмне?

Тилдин фонетикалык структурасы дегенди кантип түшүнөбүз?

Тилдин фонетикалык системасы менен структурасынын байланышы барбы?

Тилдин фонетикалык системасы менен структурасын билүүнүн мааниси эмнеде?

Тилдин фонетикалык системасы дегенде тыбыштардын өзүнчө турганда, тыбыштардын өз ара айкалыша кубулушун да, ошондон улам келип чыккан тыбыштардын ырааттуулугун, структурасын, фонологиялык мыйзамдарынын жалпы суммасын түшүнөбүз.

Бул жерде аталган темалар, фонетикалык категориялар бири экинчиси менен өтө тыгыз байланышта. Ошондон улам алар бирин-бири толуктап, коштоп жана улантып турат. Демек, жогорудагы маселелерге жооп кайтарыш үчүн кыргыз тилинин олуттуу өздүк бөтөнчөлүктөрүнө токтолуу зарыл. Алар төмөнкүлөр (эң негиздүүлөрү):

Үндүү тыбыштар боюнча

1. Үндүү тыбыштар муун түзөт да, үнсүздөр аларга көмөктөшөт.
2. Үндүү тыбыштар үнсүздөргө караганда сан жагынан аз, бирок тилдин маанилүү бирдиги катары сөздөрдүн түзүлүшүндө артыкча, активдүү кызмат өтөйт; сөздүн, муундун бардык позициясында колдонулат (**аталарга**).
3. Үндүүлөр фонетикада сегменттик жана суперсегменттик роль ойнойт.
4. Үндүүлөргө үнсүздөрдүн таасири бар экендиги, аккомодация процессинде тыбыштардын варианттынан байкалат.
5. Сөз башында эки үнсүз катар келбейт. Ошондой эле сөз башында (төл сөздөрүбүздө) эки башка үндүү колдонулбайт.
6. Үндүү менен үнсүз сөз ичинде баланс болушат. Дисбаланс өтө сейрек кезигет.
7. Жалаң үндүү тыбыштан турган (сейрек болсо да) сөздөр жолугат.
8. Үндүүлөрдүн окшоштук мыйзамы – үндөштүк (сингармонизм) күчтүү өнүккөн.

Созулма үндүүлөр боюнча

9. Созулма үндүүлөр бар жана алар (созулма **ыы**, **и**иден башкалары) фонемалык касиетке ээ: жак – жаак, жек – жээк, ток – тоок, сук - суук.
10. Созулма үндүүлөр ар дайыма бир тамганын эки ирет кайталанып жазылышы менен мүнөздөлөт жана жазууда аларды ажыратуу мүмкүн эмес. Айтылышы боюнча (кыска үндүүлөргө караганда) созулма үндүүлөр 1,5 – 2 эсе узак айтылат.
11. Кыска үндүүлөр да, созулма үндүүлөр да өздөрүнө жанаша турган тыбыштарга таасир этет: эки+өө=өкөө, үч+өө=үчөө.

Үнсүз тыбыштар боюнча

12. Кеп агымандагы тыбыштардын ыраттуу мыйзамдары (ассимиляция, диссимиляция ж.б.) алардын субординациясы толук сакталат, чектен чыгып кетпейт.
13. Үнсүз тыбыштар (өз ара бөлүштүрүүлөрүнө карай) сөздүн жана муундун башында, аягында чектелүү менен колдонулат. Каткалаң үнсүздөр сөздүн бардык позициясында колдонулат: кош, чач, күчүк, кут.
14. Каткалаң үнсүздөр интервокалдык позицияда жумшарат: Сатыбалды, китеби, багы.
15. Уңгу сөздөрдө (эки сөз ортосунда) эки окшош үнсүз келбейт. Күчөтүү маанисинде сын атоочтордо гана учурайт: сассык, тазза, аппак.

Суперсегменттик көрүнүштөр боюнча

16. Басым төл сөздөрдө (күчөтмө сын атоочтордон башкаларда) сөздүн аягына түшөт.

17. Бир эле мезгилде үндүү жана үнсүз тыбыштардын үндөштүк мыйзамы ишке ашат: жаш+лар=жаштар, тоо+лар+дан=тоолордон.

18. Төл сөздөрдө сөз үндүү менен башталса, андан кийин үнсүз келет же муун тескерисинче болот. Сөз, ошондой эле фонетика – структурасы боюнча кыска маалымат болот. Бул жерде кыргыз тилиндеги төл сөздөрдөгү бир составдуу муундун төмөндөгүдөй типтери бар экендигин келтире кетебиз:

V: а-па, а-та, а-га;

VC: иш, ак, эт, өт, от, ат, аш;

CV: же, ме, де;

CVC: жаз, жел, бек, бай, кан, кал, гүл, бул;

VVC: ооз, ууз, уук, уул, өөн;

VCC: алп, аст, үст;

CVCC: данк, шарт, кант, калп, морт, бөрк, көрк;

CVVC: жээк, суук, коон, тоок, туут, саат, чоор;

VVCC: уурт, оойт.

19. Үндөштүк мыйзамына байланыштуу протеза, эпентеза, эпитеза кубулуштары арбын учурайт.

20. Кептеги бул же тигил тыбыш (ошондой эле бир эле фонема) бир эле сөздүн курамында колдонулушу (же бир эле сөздүн уюшулушуна себепчи болушу) менен чектелбейт, б.а., бир эле сөздүн курамындагы бир фонема дагы башка көптөгөн сөздөрдүн тутумунан кезигет: а, ал, ата, бала, башкарма, балакет. Мындан тилдин сөздүк составындагы миңдеген сөздөр бир нече тыбыштык айкалыштан (комбинациядан) түзүлгөн фонемалар экендигин көрөбүз. Ошондой эле тыбыштардын универсалдык мүнөзүн, конкреттүүлүктөн алыстап тыбыштын абстрактуу көрүнүштө болорун байкайбыз.

Кыргыз фонетикасы – кыргыз тилинин лексикасы, морфологиясы менен тыгыз байланышкан. Ошол себептен кыргыз лексикасындагы өтө орчундуу жагы сөздүн фонетикалык структурасы болуп саналат. Ал эми сөздүн структурасы тилдин тыбыштык түзүлүшү, тыбыштардын сөз ичинде айкалышы, кубулушу менен көрүнүшү сыяктуу маселелер менен байланышкан. Ошентип, кыргыз тилиндеги сөздүн фонетикалык структурасы жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды берүүгө болот, башкача айтканда, кыргыз тилинде сөздүн структурасы төмөндөгүдөй кезигет:

а (байламта) – v (v вокал – үндүү “гласный”)

де (сүйлө, айт) – с (с – консонантизм – үнсүз “согласный”)

ай (планета, күн эсеби) - вс

эне (апа маанисинде) - vcv
күч (кайрат, кубат) - svc
айт (сүйлө, кеп ур) - vcc
бала (“дитя”) - cvcv
акак (шуру, баалуу таш) - vcvv
даңк (урмат, сый) - cvcc
арча (дарак) - vccv
токой (дарактуу жер) - cvcvc
арстан (жаныбар) - vccvc
атала (азык, ун аралаштырылган суюктук) - vcvcv
карга (канаттуу, куш) - cvccv
чолпон (көктөгү планета) - cvccvc
жолборс (жаныбар) – cvccvcc.

21. Тыбыштардын комбинатордук (татаал) кубулушу бар. Мисалы: бул+күн=бүгүн. Ал мындайча болду: 1) [ү] тыбышы [у] тыбышына таасир этти. Натыйжада [у] тыбышы [ү] тыбышына өттү; 2) эки [ү] тыбышынын ортосундагы [к] тыбышы жумшарып, өзүнүн түгөйү [г] тыбышына өттү; 3) [л] тыбышы түшүп калды. Бул жерде бир нече фонетикалык мыйзам аракетин болду. Дагы мисал: бул+жыл=бийыл. Ал мындайча болду: 1) шилтеме ат атоочтун аягындагы [л] тыбышы түшүп калды; 2) натыйжада [ж] тыбышы интервалдык абалда калып жумшарды - өзүнүн түгөйү [й] тыбышына өттү; 3) [ы] тыбышы [у] тыбышына таасир этти да, аны [ы] тыбышына өткөрдү.

22. **Эне+га=энеге, тоо+ны=тоону, көл+лар=көлдөр** болду да, мында (ушундай жана ушуга окшогон мисалдар) бир эле мезгилде – биринчи кезекте фонетикалык кубулушка кирет; экинчи учурда биринчинин эпкинине морфологиялык көрүнүшкө жатат. Ошентип, мындан жана дагы жогорудагы (**бүгүн, бийыл**) сыяктуу мисалдардан кыргыз тилинин фонологиясын, анын суперсегменттик мыйзамдарынын айрымдарын байкайбыз.

23. Кыргыз тилинин тыбыштык курамы менен тыбыштык структурасынын жалпы мазмуну, суммасы, алардагы лингвистикалык кубулуштар менен көрүнүштөр тилдин фонетикалык, тыбыштык системасын түзөт.

24. Фонетиканын мыйзамы морфологияда да сакталат: көч+ман+дар=көчмөндөр; тоо+лар+дан=тоолордон; иик+чы+га=иикчиге.

25. Жогорудагы кыскача саналып өтүлгөн типтүү көрүнүштөр, биринчиден, кыргыз тилинин өзгөчөлүгү; экинчиден, кыргыз тилин башка тектеш тилдерден өзгөчөлөнүп турган бөтөнчүлүгү.

ТЫБЫШТАРДЫН АНАТОМО-ФИЗИОЛОГИЯЛЫК, АКУСТИКАЛЫК, ЛИНГВИСТИКАЛЫК ӨНҮТТӨРҮ

**Эмне үчүн тыбыштын, тыбыштардын табиятын билишибиз керек?
Тыбыштардын жаралышы, пайда болушу кандайча ишке ашат?
Тыбыштардын жаралышы, пайда болушу кандай кубулушка кирет?**

Тилдин, кептин тыбыштык түзүлүшү - өзгөчө татаал жана ырааттуу, ошону менен кошо эле көп жактуу жана бирдиктүү көрүнүш. Дал мына ошондуктан анын табиятын ачып берүү, көрсөтүү, окуп-үйрөнүү үчүн ага бир нече көз карашта назар салууга тийиш, чечмелеп айтканда, адамдардын кеби тыбыштардан куралгандыктан, жаратылыштагы башка тыбыштык кубулуштар сыяктуу эле физикалык табияты болот. Анын бул өңүтү акустикалык жактан изилденет.

Кепти кишилер сүйлөп, өз ара кабыл алгандыктан, адамдардын сүйлөө мүчөлөрүнүн кызматы аркылуу ишке ашат. Бул тыбыштын анатомо-физиологиялык өңүтүн билдирет.

Кишилердин пикирлешүүсү тыбыш аркылуу (же тыбыш формасында) реализациялангандыктан, коммуникация процессинде тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн аткарган кызматын лингвистикалык (же социалдык) максатта үйрөтүү талабы коюлат.

Мына ошентип, тыбыштарды үйрөнүүдө бири-экинчиси менен өтө тыгыз турган үч өңүттө: акустикалык, анатомо-физиологиялык жана лингвистикалык көз караш менен изилдөө, үйрөнүү багыты аныкталат. Өз кезегинде бул болсо кишинин кебинин тыбыштык түзүлүшүнүн бардык бөтөнчөлүктөрүн, кубулуштарын, табигый жаратылышын дал өзүндөй толук жана кеңири ачып берүү максатында акустика менен физиологиянын тыянактарына таянуу дегендикти билдирет.

Тыбыштардын акустикалык касиети

Кишинин кебиндеги тыбыштар айланадагы абанын кыймылынын термелүү жана дирилдөөсүнүн натыйжасында пайда болот да, термелүү кыймылы аба чөйрөсүнө өтүп, абанын басымы мезгилдик өзгөрүүгө кабылат. Бул болсо үн түйүндөрүнүн дирилдөөсүн жана өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымынын тыбыш жасоочу мүчөлөрүбүзгө сүрүлүшүп жаратат. Ушундан улам үн толкуну (же агымы) пайда болуп, абага таралган үн толкуну угуу мүчөлөрүнө жетип, тыбышты билдирет. Тыбыш бийиктиги (үн түйүндөрүнүн

дирилдеши, серпилиши), күчү (созулушу), тондору (обер тондору) боюнча айырмаланат, мүнөздөлөт.

Тыбыштардын анатомо-физиологиялык аспектиси

Кепте колдонулган тыбыштар адамдардын тыбыш жасоочу мүчөлөрүнүн аракети менен жасалгандыктан, алардын түзүлүшүн, тыбыш жасоодогу кызматын билүү керек. Ошондон улам сүйлөө мүчөлөрүбүздү төмөндөгүчө бөлөбүз: дем алуу мүчөлөрү; көмөкөй жана үн түйүнү; мээ жана борбордук нерв системасы.

Дем алуу мүчөлөрүнүн эң негизгиси кекиртектен (жарым жумуру шакек сыяктанган ыйлакчалар менен капталган кемирчектен) турат да, трахея менен бирге өпкөгө абанын кириши менен чыгышы үчүн кызмат кылат. Натыйжада тыбыш жасоого мүмкүндүк түзүлөт да, көмөкөйдүн жана үн түйүндөрүнүн активдүү аракети менен тыбыш пайда болот. Мындан башка тыбыш жасоого катышкан мүчөлөрдүн комплекстүү кызматынан тыбыштардын анатомо-физиологиялык кызматын өз ара бири-бири менен ылайыкташкан бирдиктүү кыймылын, аракетин байкайбыз.

Тыбыштардын лингвистикалык кызматы

Фонетика илиминде тыбыштардын лингвистикалык өңүтүн (аспектисин) функционалдык аракети деп атайт, анткени ал тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн коммуникация (пикир алышуу) процессиндеги кызматын иликтейт да, алардын табигый материалдык жаратылышы (акустикалык, анатомо-физиологиялык өңүттөрү) менен карым-катышта каралат. Муну менен тыбыш – физикалык, биологиялык жана социалдык (же лингвистикалык) көрүнүш дегендикти түшүндүрүп, тыбыштарды кишилердин өз ара пикир алышуу куралы болгон тилдин эң кичине бирдиги катары лингвистикалык (же социалдык) өңүттөн да изилдөө, үйрөнүү зарылдыгы пайда болот. Өз кезегинде бул маселе тилдин эң кичинекей, өтө олуттуу бөлүкчөсү фонема менен байланышат. Фонема – бул тыбыштардын ырааттуу жана реалдуу бирдиги, чечмелеп айтканда, ал: 1) потенциалдык жактан маани менен байланышкан эң кичинекей (андан ары бөлүнбөгөн) тыбыштык тилдик бирдик; 2) фонетикалык карама-каршы коюунун көз каранды эмес реалдуу жана объективдүү көрүнүшү, кубулуп чагылышы.

Ар бир тыбыш өзүнчө турганда өзүнүн мүнөздөмөсүнө ээ. Ал эми башка тыбыштар менен сөз ичинде айкалыша, жанаша келгенде бөлөкчө лингвистикалык сандык жана сапаттык касиетке кабылып, социалдык (же

лингвистикалык) табити жаралат. Мисалы, [б, т, ж, к, с, л, а, ш] деген тыбыштарды алсак, алар ушул турушунда эч кандай маани бербейт. Эгерде аларды: **баш, таш, жаш, каш** же **бат, тат, жат, кат** же **бол, тол, жол, кол** деген тыбыштык айкалышта (бирдикте) алсак, алар маани берүү касиетине ээ болду жана аталган сөздөрдүн ар бири (ошондой эле алардын ар бириндеги тыбыштар) фонемалык даражага (маани берүү сапатына) ээ болду. Дал ушундан тыбыштардын социалдык да, фонемалык да көрүнүшүн баамдайбыз.

ТЫБЫШ, ТАМГА, ФОНЕМА

Тыбыш кантип аныкталат?

Тыбышсыз тамга, фонема болушу (жашашы) мүмкүнбү?

Тамга деген эмне? Анын кандай түрлөрү бар?

Фонема эмне менен байланышкан жана кандай бирдик?

Тыбыштык материя деген эмне?

Кишинин сүйлөө кебиндеги ар бир сөздү айтууга жана угууга, анан кабыл алууга ылайыкташкан, ырааттуу формага келтирип турган, негизги жөлөк болгон, өзөктүк кызмат өтөгөн фактор – тыбыштык материя.

Тилдин бул материалдык касиети угуучу тарап менен айтуучу (сүйлөөчү) тарапты байланыштыруучу негизги коммуникативдик кызмат аткарат. Ошондуктан тыбыштар тилибиздеги сөздөрдү маани жактан ажыратып, ошол эле учурда аларды бириктирип, өзүнчө сөз кылып калыптандыруучу белги катары да кызмат өтөйт. Ушундан улам биз колдонуп жүргөн сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгү бирине экинчиси окшошпойт.

Сөздү айтканда, анын кулакка угулган айрым-айрым (эң кичинекей, андан ары бөлүнбөгөн) майда бөлүктөрү – үндөрү тыбыш деп аталат. Ошондуктан тыбыштарды угабыз да, ошол угуу сезимибиз аркылуу кабыл алабыз, алардын өзөгүндөгү камтылган маанини (фонеманы) туябыз. Мына ошондуктан тыбыштарды көрүүгө мүмкүн эмес деп айтабыз. Бирок турмуштук зарылдыктан, керектиктен улам тыбыштарды шарттуулук мыйзамына ылайык белгилейбиз, сөлөкөтүн тартабыз. Бул тамга деп аталат. Ошол себептен тамгаларды көрөбүз жана жазабыз деп атайбыз (алар кулакка угулбайт деген пикирди кошумчалайбыз).

Чындыгында, тыбыш менен тамга, тамга менен фонема өз ара өтө тыгыз байланыштагы лингвистикалык көрүнүш да, кубулуш да болуп саналат. Мисалы, **кол** – деген сөздү алсак (ал кишинин мүчөсүн билдирет), анда [к-о-л] деген 3 тыбыш, 3 тамга, 3 фонема бар. Ал эми ушул сөздү тескерисинче –

лок деп алсак, анда 3 тыбыш, 3 тамга бар, бирок 3 фонема жок, себеби бул сөз (лок) кыргыз тилинде эч кандай маани берүү, туюнтуу касиетине ээ болгон жок. Ошондой эле **алма** деген (даракты, анын мөмөсүн билдирген) сөздү алсак, анда **[а-л-м-а]** 4 тыбыш, 4 тамга, 4 фонема бар. Ушул сөздүн аягындагы **[а]** тыбышын алып таштап айтсак, анда **[а-л-м]** сөз эмес, мындайча айтканда, мында 3 тыбыш, 3 тамга бар, бирок фонема жок, ал жөнөкөй гана тыбыштардын айкалышы болуп калды. Маанилик касиетинен ажырады.

Азыркы кыргыз тилиндеги 39 тыбыш менен алфавитиндеги 36 тамга бири экинчиси менен сан жана сапат жагынан дал келбейт: анткени тамгалар:

- 1) **жөнөкөй** тамгалар – бир тамгага бир тыбыш дал келет: ч, б, з, у, ы;
- 2) **татаал** тамгалар – бир тамга эки тыбыштан турат: ю, я, ё, е, к, г, ж;
- 3) **тыбышсыз тамгалар**: ь, ь;
- 4) **созулма үндүүлөр** – аа, оо, өө, ээ, уу, үү (жаак, тоок, өөн, жээк, суук, күү) менен созулма үнсүздөр (кош үнсүздөр же геминаттар: таттуу, комиссия) бир тамганын эки ирет жазылышы (кайталанышы) аркылуу берилет.

Фонема - тилдин эң кичинекей (андан ары бөлүнбөй турган) бирдиги, мааниге ээ боло турган (же маани менен түздөн-түз же кыйыр түрдө байланышкан) системалык деңгээлде, анткени фонетикалык деңгээлден баштап, анын угулушу (тыбыштык байланышы) менен катышы аныкталат. Бул анын потенциалдуу жана өзүнчөлүк бирдиги (уюму) деп аталат. Мисалга кыска, созулма үндүүлөрдү, алардын маани берүүчү касиетин көрсөтсөк болот: **ук-уук, жан-жаан, кон-коон, эк-ээк** (Фонема жөнүндө жогору жакта айтылды).

ТЫБЫШТАРДЫН БӨЛҮНҮШҮ

Тыбыштардын үндүү жана үнсүз кылып бөлүштүрүүнүн акустико-артикуляциялык негизи эмнеде?

Үндүү тыбыштар үнсүз тыбыштардан эмнеси менен айырмаланат?

Үндүү тыбыштар өз ара кандайча бөлүштүрүлөт?

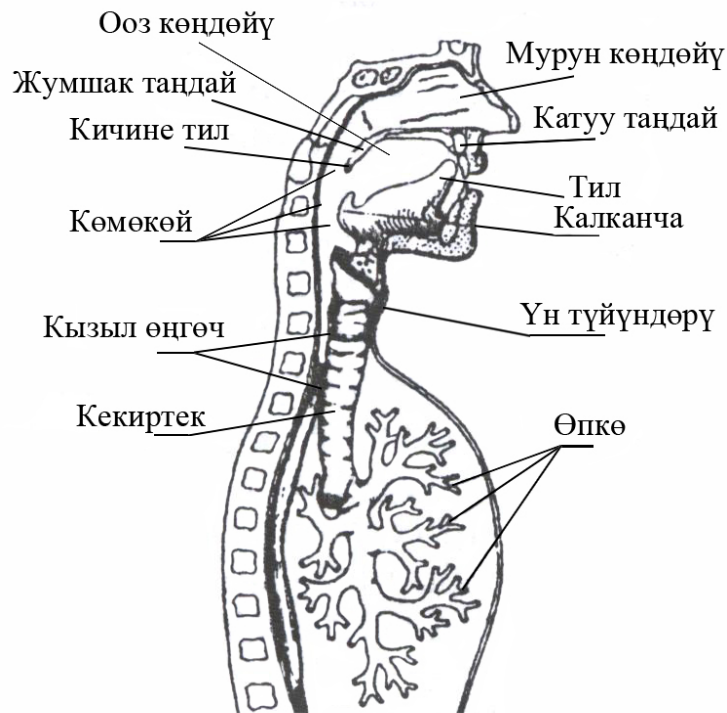
Үнсүз тыбыштар ич ара ажыратылабы?

Тыбыштар акустикалык, артикуляциялык абалынан улам экиге – үндүүлөр (вокализмдер) жана үнсүздөр (консонантизмдер) болуп бөлүнөт. Үндүүлөр менен үнсүздөрдүн олуттуу бөтөкчөлүктөрүнүн бири – үндүүлөрдүн муун түзүү касиетине ээ болуп, ал эми үнсүздөрдүн аларга көмөкчү элемент катары кызмат кылышы.

Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымынын ооз көңдөйүнө (сүйлөө мүчөлөрүбүздө) кандайдыр бир тоскоолдукка учурашы же учурабастыгы,

мындайча айтканда, тилдеги тыбыштарды артикуляциялоодо үн түйүндөрүнүн (мүчөлөрүнүн) кыймылга келиши – дирилдеши (серпилиши) же дирилдебешинен (серпилдебешинен) боюнча үндүү жана үнсүз тыбыштар аныкталат.

Эгерде өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы сүйлөө мүчөлөрүбүздүн эч бирине тоскоолдукка кабылбай сыртка эркин чыгып, үн түйүндөрүнүн дирилдешинен улам пайда болсо, алар **үндүү** (же музыкалуу) **тыбыштар** деп аталат (а, аа, э, ээ, и, о, оо, ө, өө, у, уу, ү, үү, ы) (2-сүрөттү кара).

2-сүрөт³

Эгерде өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы сүйлөө мүчөлөрүбүздүн тоскоолдукка кабылып, аны түртүп же ага сүрүлүп (б, г, д, ж, з, к, с, т, ч, ш ж.б.) аба толкунуна чыкса, алар **үнсүз тыбыштар** деп аталат.

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАР (вокализмдер)⁴

Кыргыз адабий тилинин үндүүлөр системасы 14 формадан турат. Алардын сегизи кыска (а, э, о, ө, у, ү, ы, и), алтоо созулма (аа, оо, ээ, өө, уу, үү) үндүүлөр ич ара:

1. Тилдин катышына/турушуна же горизонталдык абалына карай: жоон (а, о, у, ы) ↔ ичке (э, и, ө, ү) үндүүлөр;
2. Жаактын ачылышына (же тилдин вертикал абалына) карата: кең (а, э, о, ө) ↔ кууш (и, у, ү, ы) үндүүлөр;

³ Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика).- Б.: 2005, 19-бет.

⁴ Вокализм (латынча vocalis - үндүү), консонантизм (латынча - үнсүз) деген сөздөрдөн алынган.

3. Эриндин чормоюшуна карай: эриндүү (о, ө, у, ү) ↔ ачык же жалжагай (а, э, и, ы) үндүүлөр;

4. Кеткен убакыттын бирдигине же үн узундугуна карай: кыска (а, и, о, э, ө, у, ү, ы) ↔ созулма (аа, оо, өө, уу, үү, ээ) үндүүлөр. (Биздин оюбузча, практикалык жактан алганда, мындайча бөлүштүрүү студенттерге жеткиликтүү, алгылыктуу сезилет).

Мына ушундай бөлүштүрүүдөн, көз караштан улам ар бир тыбышка өзүнчө кыскача мүнөздөмө берүүгө болот. Мисалы, [а] тыбышына токтолсок, 1) жоон; 2) кең; 3) жалжагай; 4) кыска (текстке, шартка, алынган мисалга, сөзгө жараша созулма да, кыска да болот). Чечмелеп айтканда, [а] тыбышы тилдин түп жагында, ооз көндөйүнүн кең ачылып, эриндердин бейтарап абалда турушу менен жасалат.

Үндүү тыбыштардын ар бири сүйлөө кебинде, шартка жараша ар кандай кубулушка (сегменттик жана суперсегменттик абалга) туш болот, мындайча айтканда, бир эле үндүү фонема фонетикалык кырдаалга (сүйлөөнүн темпине, жанаша турган тыбыштардын таасирине, сөз ичинде алган ордуна, позициясына, текстке, контекстке жана башка жагдайларга) жараша созулуп же кыска болуп айтыла берет. Бул өзү тыбыштык аллофонду пайда кылат жана бардык эле учурда үндүүлөрдүн созулуп айтылышы фонемалык касиетке/сапатка ээ боло бербейт дегендикти билдирет.

СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР ЖАНА ДИФТОНГУЛАР

Азыркы кыргыз адабий тилинде алты созулма фонема бар: аа, ээ, оо, өө, уу, үү. Созулма үндүүлөр жасалышы (акустика-артикуляцияланышы) боюнча кыска үндүүлөрдөн айырмаланбайт, бирок фонемалык касиетке ээ жана сүйлөгөн учурда үн узундугунан (кыска үндүүлөргө караганда 1,5 - 2 эсе созулуп айтылышынан) айырмаланып, бир тыбыштын эки ирет кайталанып жазылышы менен өзгөчөлөнөт: **сат - саат, эн - ээн, жон - жоон, өн - өөн, сур - суур.**

Байыркы кыргыз тилинде созулма үндүүлөр колдонулган эмес. Ошондуктан азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр менен айтылган сөздөр кыска үндүү менен эле айтылган. Бүгүнкү созулмалар кыргыз тилинде:

- 1) үнсүз тыбыштардын үндүүгө айланышынан;
- 2) эки үндүүнүн ортосундагы бир үнсүздүн жоюлуп (жутулуп) кетишинен;
- 3) тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшүнөн улам пайда болгон;
- 4) басым түшкөн муундун созулуп айтылышынан улам жаралган;

5) адабий тилдеги этиш сөздөргө чакчыл **-ЫП** мүчөсүнүн жалганышынан ж.б. учурлардан пайда болгон.

1) үнсүз тыбыштардын үндүүгө айланышынан улам пайда болгон көрүнүш: $c+v+c \rightarrow \text{суу}$; $\text{таг} \rightarrow \text{тоо}$.⁵

2) эки үндүүнүн ортосундагы бир үнсүздүн жоюлуп (жутулуп) кетишинен пайда болгон көрүнүш: $c+v+c+v+c \rightarrow \text{cvvc}$: сагым→саам (бир саам); түрк. йаңак→кырг. жаак; түрк. йеген/йегин→кырг. жээн; өзб. сахар→кырг. шаар.

3) Тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшүнөн улам пайда болгон: $\text{cvvc} \rightarrow \text{cvscvv}$: түрк. бирэгү→кырг. бирөө (бүрөө); түрк. огул/оглан→кырг. уул; таж., өзб., мехнат→кырг. мээнет.

4) Басым түшкөн муундун созулуп айтылышынан улам пайда болгон: өзб. дана, каз. дана→кырг. даана; өзб. нам→кырг. наам; каз. садак→кырг. саадак.

5) адабий тилдеги тап-, чап-, кап-, жап-, теп-, сеп- сыяктуу этиштерге - ып мүчөсү уланганда, уңгунун аягындагы [п] тыбышынын түшүп калышынан жана тыбыштардын өз ара (комбинатордук) таасиринен улам пайда болгон: $\text{тап}+\text{ып} \rightarrow \text{таап}$, $\text{чап}+\text{ып} \rightarrow \text{чаап}$, $\text{кап}+\text{ып} \rightarrow \text{каап}$, $\text{жап}+\text{ып} \rightarrow \text{жаап}$, $\text{теп}+\text{ып} \rightarrow \text{тээп}$, $\text{сеп}+\text{ып} \rightarrow \text{сээп}$ ж.б.

Азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр сөздүн уңгусунда жана уңгу менен мүчөнүн айкалышында жолугат (бул жөнүндө жогоруда айтылды). Ошону менен катар созулма үндүүлөр төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн курамында да учурайт:

- 1) сын атооч жасоочу –луу: балалуу, аталуу (байыркы түрк. -лык);
- 2) сын атоочтун салыштырма даражасы – ыраак: жашыраак, курчураак;
- 3) кыймыл атоочту уюштуруучу –уу, -оо: окуу, баштоо, билүү, иштөө;
- 4) жандама сан атоочтордо –оо, -өө: алтоо, бешөө ж.б.

Азыркы кезде созулма үндүүлөр менен да, кыска үндүүлөр менен айтыла берген сөздөр (бышыктооч, баяндооч, тактооч: чолоо/чоло; дидар/дидаар), мүчөлөр (-чак; оюнчак/оюнчаак; -ып чабул/чабуул; -агач; көрөгөч/көрөөгөч) учурайт. Булар орфографиялык жактан унификациялана турган практикалык актуалдуу проблемалардан болуп саналат.

Созулма үндүүлөр (кыргыз тилинен башка) түрк тилдеринде – түркмөн, уйгур, саха (якут), тува, алтай, хакас, гагауз жана өзбек, түркия тилдеринин айрым диалектилери менен говорлорунда учурайт. Академик

⁵ Бүгүнкү күндө кыргыз тилинде байыркы тыбыштык түзүлүштүн сакталып калган изин да көрүүгө болот. Мисалы, сак←(саг)→соо; сак-саламат, соо-саламат; так←(таг)→тоо: Ала-Тоо, Күмүш(так), так теке, тоо теке.

Б.М.Юнусалиевдин пикири боюнча,⁶ тарыхый, жагынан алганда, эринсиз созулма үндүүлөр (аа, ээ) мурда, эринчил созулмалар (оо, өө, уу, үү) кийин пайда болгон.

Дифтонгулар. Азыркы кыргыз тилинин түштүк-батыш (же ичкилик) диалектисинде, Талас говорунда жана ушул аймактарга жакын жерлерде эринчил дифтонгулар (ow, өw, uw, үw) учурайт. Мисалы, tow, суw, күw (адабий тилде – тоо, жөө, суу, күү). Дифтонгулардын экинчи элементи болгон [w] тыбышын окумуштуулар В.В.Радлов, Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахин жарым үндүү, жарым үнсүз деп аташат. Чечмелеп айтканда, [w] тыбышы толук үндүүгө айланып бүтө элек. С+v+c жабык муун түрүндөгү тыбыштык түзүлүш с+v+v ачык муун түрүндөгү тыбышка өтүп бүтө элек абалда турат. Мындай фонетикалык кубулуш, башкача айтканда, үнсүздөрдүн үндүүлөргө өтүү процесси X-XI кылымдарда башталып, азыркы мезгилде да уланып жатат. Демек, мындан кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн пайда болушунун тарыхын, жолун байкайбыз.

ҮНДӨШТҮК МЫЙЗАМЫ ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ

Үндөштүк мыйзамы же сингармонизм деген эмне?

Үндөштүктүн кандай түрлөрү бар?

Сөздүн структурасына үндөштүктүн таасири барбы?

Агглютинация менен үндөштүктүн байланышы барбы?

Кыргыз тилинде унгу сөздөрдүн тыбыштык курамы туруктуу келеби же мүчөдөгү тыбыштардын курамы туруктуу болобу?

Үндөшүү мыйзамына ылайык үнсүз тыбыштар үндүүлөрдүн таасиринде болушу мүмкүнбү?

Үндөштүк бул гректин *sin* – “бирге” + *harmonia* – “үндөшүү”, “окшошуу” деген сөздөрүнөн алынган. Бул тыбыштардын фонетика-морфологиялык кубулжума, татаал, ырааттуу жана системалуу кубулушу. Кыргыз тилинде бир сөз ичиндеги, кээде сөздөрдөгү, айрым учурда сүйлөмдөгү баардык үндүү тыбыштар бир ырааттуулукка келип айтылат. Чечмелеп айтканда, үндүүлөрдүн жоон-ичкелигине, кең-кууштугуна, эринчил-эринсиздигине (жалжагайлыгына) жараша болот. Мында үндүү тыбыштардын таасири менен үнсүз тыбыштар да өзгөрүүгө учурайт. Ошол себептен аны мыйзамдардын мыйзамы же суперсегменттик системалык көрүнүш деп айтууга да болот.

⁶ Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы.- Фрунзе: Мектеп, 1971, 98-115-б.

Үндөштүк мыйзамынын талабына ылайык сөзгө уланган мүчөдөгү же мүчөлөрдөгү тыбыштардын баардыгы бирдей же жакын тыбыштык абалга ээ болот. Тагыраак айтканда, сөздүн биринчи мууну жоон үндүү менен башталган болсо, ага жалгануучу – андан кийинки муундагы, муундардагы үндүүлөр да жоон болот же сөздүн биринчи мууну ичке үндүү менен башталган болсо, ага жалгануучу – андан кийинки муундагы, муундардагы үндүүлөр да ичке болот. Мисал келтирсек:

1. Жоон үндүүлөргө:

Айыл+даш+тар+тыбыз+дыкы+нан, атак+туу+лар+га

2. Ичке үндүүлөргө:

Тегирмен+чи+лер+дики+нен+сиз+дер+би?, бөлө+лөр+үм+дүкү+нө

Келтирилген мисалдардан азыркы кыргыз адабий тилинде уңгу сөздөрдүн тыбыштык курамы туруктуу экендигин, ал эми мүчөдөгү же мүчөлөрдөгү тыбыштар, бөтөнчө үндүүлөргө карата комбинатордук жактан шартталып, өзгөрүп турарын байкайбыз. Мындай көрүнүш башка тилдерден кирген сөздөргө мүнөздүү эмес. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөргө мүчө жалганганда уңгунун соңку муунундагы үндүүгө карай мүчөдөгү үндүүлөр окшошот. Мисалы: мугалим+га=мугалимге, наристе+га=наристеге.

Кыргыз тилинде уңгу менен мүчөдөгү баардык тыбыштардын бири-бири менен үндөшүп айтылышы кыргыз тилинин морфологиялык түзүлүшү менен тыгыз байланышта экендигинен кабар берет.

Кыргыз тилинде үндүү тыбыштар тилдин горизонталдык абалы (жоон-ичке), жаактын ачылышы (кең-кууш), эриндин катышы же чормоюшу (эринчил-жалжагай) классификациялангандыктан, үндөшүү – таңдай же тил жана эрин күүсү болуп экиге бөлүнөт.

Таңдай же тил күүсү боюнча сөз ичиндеги үндүүлөрдүн жалаң жоон (тил арты) же жалаң ичке (тил алды) болуп айтылышы эсептелинет. Мисалы: жылкы, турмуш, топчу, сагызган, жолоочу, кийик, жибек, үлпүлдөк, күбөлүк, өрдөк, өзгөрүш.

Эрин күүсү боюнча бир сөз ичиндеги үндүүлөрдүн жалаң эринсиз (жалжагай) болушу же жалаң эриндүү (чормогой) болушу менен мүнөздөлөт. Мисалы: көгүчкөн, тоголок, күкүк, курулуш, чегиртке, чыпалак, кереге, тескей.

Таңдай же тил күүсү эрин күүсүнө караганда төл сөздөрдө, ошондой эле уңгу менен мүчөдө да туруктуу. Эрин күүсү бир аз солгунураак, ошондон улам таңдай күүсү боюнча үндүүлөр үндөшүп, эрин күүсү боюнча окшошпой калышы ыктымал. Мына ушул белгисине карата үндөштүк – толук үндөштүк жана толук эмес (жартылай же жарым-жартылай) үндөштүк деген түрлөргө ажырайт. Мисалы:

1) төгөрөк, мөлмөл, тоголок – булар толук үндөштүк, анткени сөздөгү үндүүлөр эки (же үч) көрүнүш боюнча:

1. тилге карай – ичке (төгөрөк, тоголок);
2. эринге карай – эриндүү (төгөрөк, мөлмөл, тоголок);
3. жаакка карай – кең [ө, о] болуп айтылды.

Эрин күүсүнүн туруктуу жана күчтүү сакталышы боюнча кыргыз тили башка тилдерден айырмаланат. Азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр да (кыска үндүүлөрдөй эле) таңдай жана эрин күүсүнө баш иет: жээкте, күүлөр, тоого, тоолуктар, жайлоого. Бир эле сөздө (төл сөздө) эринчил үндүү да, эринсиз үндүү да катар келген учур бар: буудай, узак, жумуртка.

Кыргыз адабий тилиндеги үндүү тыбыштардын үндөштүк мыйзамына төмөндөгү мисалдар көрсөтмө боло алат.

Кыргыз адабий тилиндеги үндүү тыбыштардын үндөштүк мыйзамынын бузулган учуру да кезигет. Мындай көрүнүш тилдин ички жана сырткы факторлору менен түшүндүрүлөт да, таңдай күүсүнөн да, эрин күүсүнөн да байкалат:

а-э: чабалекей, маселе, мамиле.

а-и: адис, назик, танапис, азиз.

э-ү: элүү, желдүү, кичүү жана башкалар.

Үндүү тыбыштар	Сөздүн башкы муунундагы үндүүлөр	Сөздүн кийинки муунундагы үндүүлөр	Мисалдар
Жоон үндүүлөр	а, аа	а, ы, о, у	балапан, жайлоо, сагызган, балмуздак, карышкыр, аары
	ы	ы, а, о, у	жылкычы, кызылча, ырыскылуу, ыракмат, кыламык
	у, уу	у, а, ы, о	булут, улак, уламыш, балалуу, бакырчаак, кунак
	о, оо	о, у, а, ы	торгой, топурак, жолоочу, бороондой, болжолдуу, тоорумай

Ичке үндүүлөр	э(е), ээ	э, и, ү, ө	термечик, кереге, кескелдрик, экинчи, элечек, жээкте
	и	и, э, ү, ө	жигит, жетекчилер, көзөнөк, үлпүлдөк
	ү, үү	ү, ө	бүгүн, мүчөлөрдүгү, өзгөрүш, үндөшүү, күүгүм
	ө, өө	ө, ү	Көпөлөк, өтүкчөн, өрөөн, көпүрө, төртүнчү, сөздөргө

Мындан башка **-ке** (байке, атаке, апаке), **-бай** (энекебай, эжекебай), **-тай** (акетай, байкетай), **-жан** (энежан, жекежан, балажан), **-кер** (жоокер, талапкер) сыяктуу мүчөлөр да үндөшүүгө баш ийбейт. Аларды тилдин **тышкы фактору** деп айтабыз. Тышкы факторлорго орус тилинен, орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдүн колдонулушу, ошондой эле кыргыз тилинин орфографиялык эрежелеринин мазмуну да таасир этет. Ал эми ички факторго тарыхый жактан эки башка уңгунун бир уңгуга (сөзгө) биригип колдонулушу да түрткү болууда: кечкурун (←кеч+курун←кур+ын), кантип (←кан+этип).

Үндөшүү өзүнүн багыты боюнча прогрессивдүү⁷ жана регрессивдүү⁸ болуп бөлүнөт. Алдынкы үндүүгө карай арткы үндүүнүн окшошуусу **прогрессивдүү** деп талат. Мындай үндөшүүгө жогорудагы келтирилген мисалдар да күбө жана үндөшүүнүн бул көрүнүшү арбын учурайт. Ал эми **регрессивдүү** үндөшүү сейрек болот жана арткы үндүүлөрдүн алга карай үндөшүүсү айтылат: бир+өө→бирөө (орф. бирөө) – мында арттагы [өө] тыбыштар өзүнүн мурдагы [и] тыбышын [ү] тыбышына – үндүү тыбышка өтүшүнө эринчил [б] тыбышы да таасир этти. Бул+күн→бүгүн. Бул жерде [ү] тыбышынын таасири менен [у] тыбышы [ү] тыбышына өттү. Айта кете турган бир нерсе, ушул эки сөздүн (бул+күн→бүгүн) биригип, бир сөзгө айланышында тыбыштардын конбинатордук өзгөрүшүнүн таасири да бар.

ФОНЕТИКАЛЫК КӨРҮНҮШТӨР

(үндүү тыбыштардын түшүп калышы жана кошулуп калышы ж.б.)

Үндүү тыбыштардын сөз ичинде түшүп калышы жана кошулуп калышы кандай көрүнүшкө жатат?

⁷ Прогрессивдүү – лат. progressus - “алга карай кыймылдоо, жылуу” маанисинде.

⁸ Регрессивдүү – лат. regression - “артка карай кыймылдоо, жылуу” маанисинде.

Үндүү тыбыштардын сөз ичинде түшүп калышынын жана кошулуп калышынын кыргыз тилинин фонетикалык тыбыштык мыйзамы, структурасы менен байланышы барбы?

Бул жерде биз үндүү тыбыштарга байланыштуу ар кандай фонетикалык көрүнүштөргө, кубулуштарга көңүл бөлөбүз, тактап айтканда, үндүү тыбыштардын сөз ичинде кошулуп калышына – келгин үндүүлөргө (протеза, эпентеза, эпитезага), үндүүлөрдүн түшүп калышына – качкын үндүүлөргө (афересиз, синкопа, элизияга) жана аларга байланыштуу редукциялык көрүнүштөргө (кууш үндүүлөрдүн табиятына), тыбыштардын вариантына (аллофонуна), тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшүнө, өз ара таасирлерине токтолобуз.

Кыргыз тилинин фонетикалык тыбыштык мыйзамына, анын структурасына ылайык – кыргыз тилинде төл сөздөрдө (сөз башында) эки үнсүз катар келбегендигине, башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн, терминдердин, ошондой эле алардын муун түзүлүшүнүн кыргыз төл сөздөрүнүн муун түзүлүшүнө, тыбыштык курамына төп келбегендигинен жана бир сөздө үндүү тыбыштар менен үнсүз тыбыштар сан жагынан баланс болгондугунан улам оошкон сөздөрдүн үч позициясында тең башкача айтканда, сөздүн башында (анлаутта), сөздүн ортосунда (инлаутта) жана сөздүн аягында (ауслаутта) бир үндүү тыбыш кошулуп айтылат.

Келгин үндүүлөр. Кыргыздын накта төл сөздөрү эмес же орус тилинен, орус тили аркылуу башка тилдерден келген интернационалдык сөздөр, ошондой эле иран-араб сөздөрү. Келгин сөздөрдү айтууда – орфоэпияда байкалат: бир үндүү кошулуп айтылат:

Сөз башында		Сөз ортосунда		Сөз аягында	
Түп нускасы	Кыргызча айтылышы	Түп нускасы	Кыргызча айтылышы	Түп нускасы	Кыргызча айтылышы
район (ор.) звено (ор.) рахот (ар.) ряд (ор.)	ырайон извено ыракат ирет	омур (ар.) метр (ин.) план (ор.) падшах (ар.) класс (ор.)	өмүр метир пылан падыша кылас	кулп (ар.) танк (ор.) акт (ор.) фонд (ор.)	кулпу танка акты фонду
вазир (ар.)	увазир	хна (ар)	Кына	МИТИНГ (ор.)	митинги

	протеза		эпентеза		эпитеза
--	---------	--	----------	--	---------

Качкын үндүүлөр түшүп калыш позициясына карай үчкө бөлүнөт (төмөндү караңыз).

Мисалдардан көрүнүп тургандай, аферезис, синкопага туш болгон сөздөр накта төл сөздөр. Аферезиске кубулган сөздөр ат атоочтор. Синкопага учураган сөздөрдө кууш үндүүлөр ы, у түшүп калган. Элизияга кабылган сөздөрдө аккомодация, жөнөкөйлөшүү, редукция (тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшү, тыбыштык аллофондук варианттар) жана башка ушул сыяктуу фонетикалык кубулуштар болуп өткөн.

Төл сөздөрдө				Кабыл алынган сөздөрдө	
Сөз башында		Сөз ортосунда		Сөз аягында	
ошол	шол	айылы	айлы	минута	мүнөт
ушул	шул	топурак	топрак	квартира	кивартир
ошондо	шондо	карыны	карды	газета	гезит
ушунда	шунда	туруна	турна	бригада	биргат
	аферезис		синкопа		элизия

ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР (КОНСОНАНТИЗМДЕР)

Кандай тыбыштар үнсүздөр деп аталат?

Үнсүз тыбыштарды кантип бөлүштүрөт?

Үнсүздөр үндүү тыбыштардан эмнеси менен айырмаланат?

Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы тыбыш жасоочу мүчөлөрүбүздүн бул же тигил жеринде тоскоолдукка учурап, анан мейкиндикке чыгат. Бул үнсүз тыбыштарды жаратат. Алардын негизин шыбыш түзөт. Дал ушунусу менен алар бири экинчиси менен айырмаланат. Азыркы кыргыз тилинде 25 үнсүз тыбыш бар [б, п, к, г, д, т, з, с, ж, ш, ч, х, м, н, ң, л, р, й, в, ф, ц, щ, къ, гь, жь].

Үнсүз тыбыштар үндүү тыбыштарга караганда сан жагынан көп жана жасалышы ар түрдүү. Ошондон улам аларды бөлүштүрүү, классификациялоо бир кыйла татаал жана оор. Ошого карабастан үнсүз тыбыштар жалпы жолунан бүгүнкү күндөгү илимдин деңгээли боюнча алганда төмөндөгүчө классификацияланат:

I. Шыбыш менен үндүн катышына карай.

II. Жасалуу орду боюнча

III. Жасалуу ыгына карата.

Шыбыш менен үндүн катышына карай алсак, чечмелеп айтканда, шыбыш жасоочу, чыгаруучу тоскоолдуктар тыбыш жасоочу мүчөлөрүбүздүн ар кайсы жеринде булчундарыбыздын ар түрдүү абалы жана даражасы менен шартталган.

Дал ушул көз караштан алганда үнсүздөр: 1) **каткалаң (эң күчтүү) үнсүздөр** (п, т, с, ш, ч, к, къ, х, ф, щ, ц,); 2) **жумшак (же алсыз) үнсүздөр** (б, в, д, з, ж, жь, г, гь); 3) **уяң (же эң алсыз) үнсүздөр** (м, н, ң, л, р, й) болуп ажырайт.

Үнсүз тыбыштар негизинен жасалган ыгы боюнча бөлүштүрүлөт.

Үнсүз тыбыштардын **жасалыш орду боюнча** дегенде бул же тигил тыбыштын тыбыш жасоочу мүчөлөрүбүздүн кайсы жеринде жасалгандыгы эсепке алынат. Бул боюнча алар мындайча бөлүнөт:

Эринчилдер (эрин-эринчилдер же кош эринчилдер) [б, м, п].

Эрин-тишчилдер [в, ф].

Тишчилдер [д, т, з, с, н, л, ц].

Уччулдар [ж, ш, р, щ].

Орточулдар [жь, ч, й].

Артчулдар [г – гектар, кереге; к – кино, китеп, х, ң].

Түпчүлдөр [г – карга, к- мыкты].

Жасалыш ыгы дегенде бул же тигил тыбыштын жасалышында (тыбыш жасоочу мүчөлөрүбүздө) кандайча тоскоолдукка учурап пайда болушу эсепке алынат. Ушул көз караштан алганда алар төмөндөгүчө бөлүнөт:

Жарылмалар [б, п, д, т, г, к, къ].

Африкаталар [жь, ч, щ, ц].

Жылчыкчулдар [з, с, ж, ш, г, х, в, ф, л, й].

Мурунчулдар [м, н, ң].

Дирилдеме [р].

Үнсүздөрдүн каткалаң жана жумшактыгы – алардын коррелятивдүү белгиси. Каткалаң жана жумшак үнсүздөр үн түйүндөрүнүн иштешине байланыштуу ажыратылат.

Үнсүздөрдүн шыбышчыл жана сонордуулугу (же уяңдуулугу) катыштык белгисин түзөт. Шыбышчулдар каткалаң-жумшактыгы менен корреляцияны түзүшсө, уяңдар бул корреляцияга кирбейт. Шыбышчулдар менен уяңдар акустикалык өзгөчөлүгү, айкалыш бөтөнчөлүгү менен айырмаланат. Уяң үнсүздөр акустикалык жактан үндүүлөргө жакын турат, анткени алар үндүүлөр сыяктуу ачык форманттык структурага ээ.

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын панорамасы, системасы, классификацияланышы төмөндөгүчө:

Жасалу ыгы	Жасалу орду			Учулдар	Ортончулдар	Түпчүлдөр	Артчылар	Коррелятивдүү белгиси	
	эринчилдер	тишчилдер	алдыңкы тандайчылар						шыбышчылар
Жарылмалар	б	д			г			Жумшактар	
	п	т			к	кь		Каткалаңдар	
Аффриката				жь				Жумшак	
		ц	щ	ч				Каткалаңдар	
Жылчыкчылдар	в	з	ж			гь		Жумшак	
	ф	с	ш		х			Каткалаңдар	
Мурунчулдар	м	н			ң			Уяңдар	
Жылчыкчылдар		л		й					
Дирилдеме			р						

Ошентип, кыргыз тилиндеги ар бир тыбышка өзүнчө бөлөк турганда да, бул же тигил тыбыштын жанында турганда да, мүнөздөмө берүүгө болот. Мисал үчүн (же фонетикалык талдоо катары) [б] тыбышына токтолсок болот.⁹

Кыргыз тилиндеги [б] тыбышынын артикуляциялаганда астыңкы эрин үстүнкү эринге тийип, анын булчуңдары бир аз чыңалып жумшак тандайдын көшөгөсү, кичине тил жогору көтөрүлүп, мурун көндөйүнө келүүчү жылчыкты жаап, мурун резонаторунун болбошуна алып келет, үн түйүндөрү бири-бирине жакындашып, кыймылга келет. Артикуляцияга тил дээрлик

⁹ Т. Ахматовдун аныктамасы боюнча берилди.

катышпайт. [Б] фонемасы – эрин-эринчил, жарылма, жумшак-ачык үнсүз. Өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ооз көңдөйүнө жетип, анын басымынын күчү менен бири-бирине тийишкен эриндер ачылып сыртка чыгат.

ФОНЕТИКАЛЫК ПРОЦЕССТЕР

Тыбыштык кубулуштардын себеби эмнеде?

Эмне үчүн сөз ичинде ар кандай фонетикалык кубулуштар болот?

Редукция. Басым түшпөгөн муундагы кууш үндүүлөрдүн (алардын лингвистикалык табитине жараша) алсырап же угулар-угулбас болуп, көмүскөлөнүп айтылып редукцияны жаратат. Мисалы: Толук түрү: киши, тышкы, күчүк, кудук.

Редукцияланган түрүндө чарчы кашанын ичиндеги кууш үндүүлөрдү [и, ы, у, ү] айтканда, алар угулар-угулбас болуп айтылат, аларды биротоло угулбайт жана түшүп калды деп айтууга негиз жок. Жазууда сөздөрдөгү мындай көрүнүштөргө жол берилбейт, ошондой эле алардын орфографиялык статусу улуттук орфографиялык сөздүк аркылуу аныкталат, такталат жана унификацияланат.

Кыргыз тилинде редукция кубулушу төмөндөгүдөй учурларда байкалат:

1. Аягы **-йыл, -йым, -йын, -йыр, -рым** тибиндеги муундардан турган бир катар сөздөргө кууш үндүүлөр менен башталган мүчөлөр (жак таандык мүчөлөр жана чакчылдын **-ып** мүчөсү) уланып, басым кийинки муунга жылып кетсе, жогорудагыдай муундардагы кууш үндүүлөр редукцияланат. Мисалы: айыл+**ым**=айылым, ийин+**ың**=ийиниң, кийим+**ы**=кийими, үйүр+**ы**=үйрү, эрин+**ы**=эрди, орун+**ы**=орду, кайыр+**ыл**=кайрыл.

Азыркы күндө кыргыз орфографиясында булардын ушул 2 түрдүү орфографиялык вариантына жол берип жүрөт. Чындыгында, алардын бир гана вариантын жазууга жол берип, кош варианттуулуктан качуу керек.

2. Айрым атооч сөздөргө этиш жасоочу **-а** мүчөсү жалганганда уңгунун акыркы муунундагы кууш үндүү биротоло түшүп калып, ошондой болуп айтылат жана жазылат: орун+**а**=орно, кыйын+**а**=кыйна, жумуш+**а**=жумша.

3. Кууш үндүү менен аяктаган айрым тактооч сөздөргө **-кы** мүчөсү жалганганда уңгунун аягындагы кууш үндүү түшүп калып, ошол калыбында айтылат жана жазылат: тышкары+**кы**=тышкаркы, илгери+**кы**=илгерки, жогору+**кы**=жогорку, эми+**ки**=эмки.

4. Жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзүнүн аягындагы [p] тыбышынан кийин келген кууш үндүүлөр түшүрүлүп айтылат, бирок жазууда ал вариантына жол берилбейт:

жазылышы: ары жак, бери жак, тору жорго, сары чычкан, сары челек;
айтылышы: ар жак, бер жак, тор жорго, сар чычкан, сар челек.

Апакопа. Сөз аягында бир же бир нече үндүү же үнсүз тыбыштын түшүп айтылышы апакопа деп айтылат. Мындай көрүнүш башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдө кыргыз тилинин тыбыштык айкалыштарына жана орфоэпиялык нормалдарына байланышкан. Мисалдар үнсүз тыбыштардын түшүп калышына:

Чет тилдеги (түп нускасы)	Кыргызчасы
Орусча: поезд, гимн, грамм, грипп, область	пойус, гим, гырам, гирип, облас
Иранча: бахт, маст, дарахт, дуст, каст	бак, мас, дарак, дос, кас

Үндүү тыбыштар да апакопалык көрүнүшкө дуушар болот: ар дайыма – дайым, далбаса – далбас, каникулы – каникул ж.б.

Төл сөздөрдө сөз аягында үнсүздөрдүн түшүрүлбөй да, түшүрүлүп да айтылган учурлары кезигет: атайын – атайы, телчик – телчи, тигил – тиги, ушул – ушу ж.б.

Синкопа (гр. Sinkore – “кыскартуу”) кубулушунун айкалышы:

1. Уңгуда (көбүнчө уяң үнсүздөн кийин) [к, г] тыбыштары түшүрүлүп да, түшүрүлбөй да айтылат: **элек – элгек, тарак – таргак, орок – оргок, кыңай – кыңкай, жаңак – жаңгак, чукур – чуңкур.**

2. Уңгуда (көбүнчө уяң үнсүздөрдөн кийин, кээде каткалаң үнсүздөн кийин да) [м] тыбышы түшүрүлүп да, түшүрүлбөй да колдонула берет: **күлмүндө - күлүндө, тырыш – тырмыш, тытала – тытмала ж.б.**

Элизия (лат. eliso – «сыгуу, түртүп чыгаруу»). Жанаша келип айтылган үндүү тыбыштардын бирөөсүнүн сыйлыгышып түшүп калышын элизия дейбиз. Ал мындайча болот.

1. Аягы үндүү менен бүткөн сөзгө үндүү менен башталган мүчө жалганганда уңгунун аягындагы же мүчөнүн башындагы үндүүлөрдүн бирөө сыйлыгышып калат: **алты+оо=алтоо, жети+өө=жетөө, иште+өө=иштөө, ата+ым=атам.**

2. Жанаша айтылган эки сөздүн биринчиси үндүү менен аяктап, экинчиси үндүү менен башталса, биринчи сөздүн аягындагы үндүү түшүрүлүп айтылат. Мисалы:

жазылышы: кара уй, жети эшик, эки айыл, бара алат;

айтылышы: кар уй, жет эшик, эк айыл, бар алат.

Гаплоглогия. Катар келген эки окшош (бирдей) муундун биринин түшүрүлүп (кыскарылып) айтылышы. Мисалы:

толук түрү: чычырканак, филология, гаплоглогия;

кыскарган түрү: чыркканак, филология, гаплоглогия.

Метатеза (лат. metathesis – “орун алмаштыруу”). Бир сөз ичинде айрым тыбыштардын (үндүүлөрдүн да, үнсүздөрдүн да) орун алмашылышып калышы, айтылышы, ошондой эле жазылышы. Мисалы: **мыкчы – мычкы, бүйүрмө - бүйрүмө, бөксө - бөскө, кыс – сык, тегирмен – темирген, кырмачык – кырымчык** ж.б.

Өз ара орун алмашкан тыбыштар бири экинчисине жанаша турушу жана бири экинчисинен алыс жайгашканы да мүмкүн. Жанаша турган тыбыштардын орун алмашуулары **контактылуу метатеза** деп аталат: кешпир – кешпир, кырмачык – кырымчык, кайырмак – кайырмак, ыктыт – ыткыт, нысап – ынсап ж.б. Келтирилген мисалдарда үнсүздөр менен үнсүздөр, ошондой эле үнсүздөр менен үндүүлөрдүн жана булардын тескерисинче орун алмашуу болду.

Бири экинчисинен башка тыбыштар аркылуу бөлүнүп, аралыкта турган тыбыштардын орун алмашуусу **дистактылуу метатеза** деп аталат: **кыргый – кыйгыр, кыйнал – кыйлан, жылаңач – жыңалач** ж.б. Бул мисалдарда жалаң гана үнсүз тыбыштардын орун алмашуусу болду жана сөздүн ортосунда гана тыбыштар которуштурулду.

Биздеги болгон маалыматтарга караганда, метатеза кубулушу жанаша айтылган эки сөздүн ортосунан да кезигет: **кошууч>кочуш**.

Метатеза кубулушу энчилүү адам аттарынан – антропонимдерден да жолугат: **Сейил – Сейли, Мейли – Мейил, Карымшак – Кармышак, Кайыр – Кайры, Бакыт – Бакты – Баткы**. Антропонимдерден метатезалык кубулушка окшогон көрүнүштөр арбын учурайт: Болотбек – Бекболот, Канбүбү – Бүбүкан, Гүлкайыр – Кайыргүл, Байкелди – Келдибай ж.б.

АССИМИЛЯЦИЯ, ДИССИМИЛЯЦИЯ, АККОМОДАЦИЯ, ТРАНСКРИПЦИЯ

**Тыбыштардын алга, артка карай окшошуусунун себеби эмнеде?
Аккомодация деген эмне?**

Тыбыштарды айтылышындай же айтылышына жакын жазып алуунун максаты эмнеде?

Ассимиляция. Сөздүн курамындагы айкалыша, жанаша турган үнсүздөрдүн акустико-артикуляциялык жактан бири экинчисине жакындашып, окшошуп айтылышы ассимиляция (лат. assimilation – «окшошуу») деп аталат. Кыргыз тилинде окшошуунун (үнсүздөрдүн жасалыш ордуна, ыгына, үндүн катышына карай бири экинчисине окшошуп айтылуусунун) 5 түрү бар: **каткалаңдашуу, жумшаруу, эриндешүү, мурундашуу, көмөкөйлөшүү.**

Каткалаңдашуу – каткалаң үнсүздөрдүн таасири менен жанаша турган жумшак үнсүздөрдүн каткалаң тыбыштарга өтүшү айтылат, тактап айтканда, каткалаң [к, т, п, ч, с] тыбыштардын таасири менен жумшак [г, з, д, б, ж] тыбыштары каткалаңдашат, өзүнүн түгөйүнө өтөт. Каткалаңдашуунун багытына карай: регрессивдүү жана прогрессивдүү деген 2 түрү бар. Мисалдар (багыттары менен кошо):

Артка карата ← (Регрессивдүү ассимиляция)		Алга карата → (Прогрессивдүү ассимиляция)	
Жазылышы	Айтылышы	Жазылышы	Айтылышы
жүз сом	жүс сом	көк бөрү	көк пөрү
тез кел	тес кел	бат бас	бат пас
бизче	бисче	ак баш	ак паш

Жумшаруу. Азыркы кыргыз адабий тилинде жумшаруунун төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

1. Эки үндүүнүн ортосунда, интервокалдык позицияда каткалаң [к, п] тыбыштарынын жумшарышы:

а) [к] тыбышынын жумшарышы: бак+ы=багы, түбөлүк+ү=түбөлүгү, арык+ы=арыгы, күчүк+ү=күчүгү, [к] тыбышынын жумшарышынын төл лексикадан, бириккен сөздөрдөн да кезиктиребиз: карагат, кожогат, кызылгат, балагат ж.б.

б) [п] тыбышынын жумшарышы: сатып+ал = сатыбал, топ ойно = тоб ойно, кап+ы = кабы, топ+у = тобу.

2. Жанаша келген эки сөздүн биринчиси уяң үнсүз менен аяктап, экинчи сөз каткалаң үнсүз менен башталса же мунун тескерисинче болсо, эки учурда тең уяң үнсүздүн таасири менен каткалаң үнсүз жумшарып айтылат. Мисалы:

айтылышы: ар гандай, түң гирди, тең гел, тил гат, аг нан;

жазылышы: ар кандай, түң кирди, тең кел, тил кат, ак нан.

Мындай көрүнүштү антропонимдерден (энчилүү адам аттарынан) да байкайбыз:

й+к: Бай+казы=Байгазы, Ай+керим=Айгерим, Бай+кубат=Байгубат, Бай+көнчөк=Байгөнчөк, Тай+күрөң=Тайгүрөң;

р+к: Нур+казы=Нургазы, Шер+казы=Шергазы, Нур+кожо=Нургожо, Эр+калый=Эргалый, Мир+касым=Миргасым;

н+к: Жан + казы = Жангазы, Кан + кожо = Кангожо, Кан + келди = Кангелди, Кон+кайты=Конгайты, Тон+кийди=Тонгийди.

Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдө да жумшаруу процесси байкалат: анекдот = анегдот, вокзал = вогзал, тип+и = тибиди, ток+ы = тогу.

Кыргыз тилинде [к, п] тыбыштарынын интервалдык позицияда жана уяң тыбыштардын жанына келгенде жумшарбаган же бир аз башкача тыбыштык курамга өтүп кеткен учурлары бар.

1. Сырдык сөз жана тууранды сөздөрдүн аягы каткалаң үнсүз менен бүтүп, ага үндүү менен башталган (**-ылда**) мүчө жалганса да жумшарбагандыгы байкалат: шак+ылда=шакылда, так+ылда=такылда, бак+ылда=бакылда.

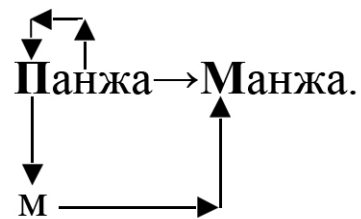
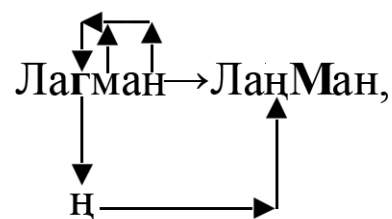
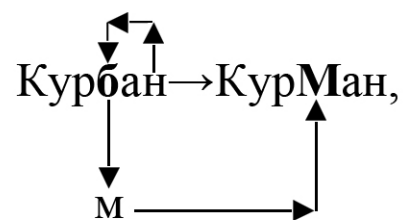
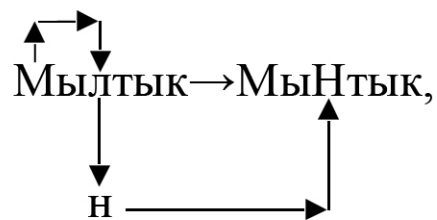
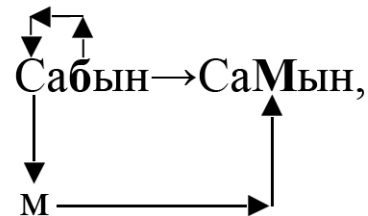
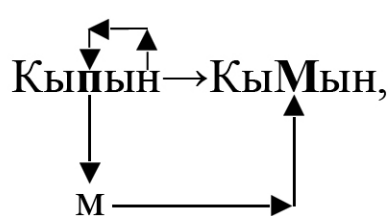
2. Уяң үнсүздөн кийин келген каткалаң үнсүз үндүү менен башталган мүчө жалганганда да жумшарбаган учуру бар: нарк+ы=наркы, барк+ы=баркы, калп+ы=калпы, көрк+ы=көркү.

3. [п] тыбышы менен аяктаган бир составдуу этиштерге чакчыл **-ып** мүчөсү жалганганда да уңгунун каткалаң үнсүзү түшүрүлүп, үндүү созулуп айтылат: кап+ып=каап, тап+ып=таап, теп+ып=тээп, жап+ып=жаап, сеп+ып=сээп.

Эриндешүү. Жанаша айтылган эки сөздүн бири уяң үнсүз [н] тыбышы менен аяктап, экинчи сөз эринчил [м, п, б, в, ф] тыбыштары менен башталса (**н+м, п, б, в, ф**) же эки жана үч составдуу сөздүн биринчи жана экинчи курамы [н] тыбышы менен аяктап, кийинки курамы эринчил үнсүздөр менен башталса, [н→м] болуп айтылат. Мисалдар:

Жалпы аттарда		Энчилүү аттарда (антропонимдерде)	
Айтылышы	Жазылышы	Айтылышы	Жазылышы
он беш	он беш	Сагымбай	Сагынбай
айлампа	айланпа	Курмамбек	Курманбек
тамба	танба	Жамболот	Жанболот
көрүмбө	көрүнбө	Бөкөмбай	Бөкөнбай
карамба	каранба	Сымбат	Сынбат
карым май	карын май		

Мурундашуу. Мурунчул, уяң [м, н, ң] тыбыштарынын таасири менен [б, п, л, г] тыбыштары мурунчулдашып айтылат. Мисалдар (тыбыштардын өзгөрүү жолдору чийме менен көрсөтүлөт):

Көмөкөйлөшүү. Сөздүн курамында айкалышта келген эки үнсүздүн биринчиси мурунчул, уччул, уяң үнсүз [л, н, м] тыбыштары болуп, андан кийин келген түпчүл [к, г] жана артчыл [кь, гь] тыбыштардын таасири менен [л, н, м] → [ң] болуп айтылат. Муну көмөкөйлөшүү (веляризация) деп айтат. Мисалдар (тыбыштардын өзгөрүү жолдору чийме менен көрсөтүлөт):

Тунгуч→туңгуч,
↓ ↑
ң

мүмкүн→мүңкүн,
↓ ↑
ң

жалгыз→жангыз,
↓ ↑
ң

Чынгыз→Чыңгыз,
↓ ↑
ң

күнгөй→күңгөй,
↓ ↑
ң

шумкар→шуңкар.
↓ ↑
ң

Көмөкөйлөшүгө башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да дуушар болот: жармаңке←ярманке. банк→баңка (банке).

Ошентип, ассимиляциялык кубулуш боюнча алганда үнсүздөр үн катышына карай **каткаландашат** же **жумшарат**. Ал эми жасалыш орду боюнча – **эриндешет** же **көмөкөйлөшөт**. Жасалыш ыгына карай **мурундашат**. Кээде үнсүздөрдүн окшоштугуна, тыбыштардын комбинациясына карай биринин ордуна экинчи, кээде аралаш келип калышы да мүмкүн.

Диссимиляция. Бири-бирине жакын турган тыбыштардын өз ара катышына байланыштуу тыбыштык кубулуш жаралат. Бул диссимиляция деп аталат. Мисалы, жол деген сөзгө **-лар** мүчөсүн уласак, **жол+лар** эмес, жолдор болуп айтылат да, [л+л] сыяктуу эки толук окшоштугу бар эки үнсүздүн бирөө башка бир тыбышка өтүп кетти. Дагы мисал: **кой** деген сөзгө илик жөндөмөсүнүн мүчөсүн жалгасак, **-нын** мүчөсүнүн башындагы үнсүз [н→д] болуп өзгөрдү. Анткени мында да окшошпой өзгөрүү пайда болду.

Кыргыз тилинде тыбыштардын диссимиляциялык кубулушу төмөндөгүчө учурайт:

1. Бир катар (-ла, -лар, -луу, -лык, -ны, -нын, -ныкы) сыяктуу мүчөлөрдүн башкы [л, н] тыбыштары сөз аягында колдонулган жумшак үнсүздөргө жалганганда [л, д], [н, д] болуп өзгөрөт. Жазууда булардын ушул вариантына жол берилет.

-ла, -лар, -луу. -лык мүчөлөрүнүн [з, л, н, ң, м] тыбыштары менен аяктаган сөздөргө жалганышы:

-ла: көз+ла=көздө, пул+ла=пулда, жан+ла=жанда, чың+ла=чыңда;

-лар: кыз+лар=кыздар, кол+лар=колдор, үй+лар=үйлөр;

-луу: жаз+луу=жаздуу, кан+луу=кандуу, көл+луу=көлдүү;

-лык: акын+лык=акындык, ой+лык=ойдук, берен+лык=берендик;

-ны, -нын, -ныкы мүчөлөрүнүн [й, з, л, м, н, ң, р] тыбыштары менен аяктаган сөздөргө жалганышы:

-ны: токой+ны=токойду, саз+ны=сазды, кол+ны=колду;

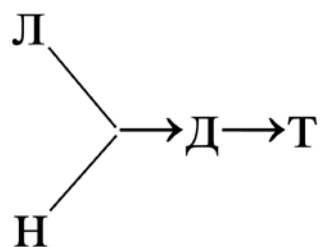
-нын: өзөн+нын=өзөндүн, куурай+нын=куурайдын, там+нын=тамдын;

-ныкы: кыз+ныкы=кыздыкы, той+ныкы=тойдуку, уул+ныкы=уулдуку.

2. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн курамындагы эки окшош үнсүздүн [нн, лл] бирөө [д] тыбышына өтүп, окшошпой калат: молло→молдо, селле→селде, жаннат→жандат.

3. Уңгу сөз [ч] тыбышы менен аяктап, ага жалгануучу мүчө [ч, с, т, ж] тыбыштары менен башталса, андай учурда [ч→ш] болуп айтылат: ич+чы=ишчи, кач+чы=кашчы, үч+жүз=үш жүз, ач+ты=ашты.

4. [л, н] тыбыштары менен башталган мүчөлөр каткалаң үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө жалганган болсо, андай учурда [л→д, н→д] сыяктуу диссимилициялык кубулуштун орду ассимиляциялык кубулушка өтөт, анткени [д] тыбышы сөз аягындагы каткалаң үнсүздөр менен катар келип айтыла албайт. Ошол себептен ал өзүнүн каткалаң түгөйү [т] тыбышына өтүп айтылат. Мисалы: топ+ло=топто, жак+ла=жакта, көк+лө=көктө ж.б. Мындай көрүнүштү төмөндөгүчө берүүгө болот:

5. Аягы [р] тыбышы менен аяктаган сөзгө [л] тыбышы менен башталган мүчө жалганса, [л] тыбышы өзгөрбөй да, [д] тыбышына өтүп айтылган учуру да кезигет:

бирдик, түрдүү, бардык, шаардык,

бирлик, түрлүү, барлык, шаарлык.

Диссимиляциянын прогрессивдүү (селле→селде, молло→молдо), регрессивдүү (иччи←ишчи, жыгаччы←жыгашчы, жыгач челек←жыгаш челек) деген түрлөрү учурайт.

Аккомодация. Жанаша колдонулган үндүүлөр менен үнсүздөр бири экинчисине таасир этип, кеп агымында өз ара белгилүү бир даражада ыңгайлашат, жакындашат. Аны аккомодация (лат. *assovadatio* – ыңгайлашуу, жакындашуу) дейбиз.

Кыргыз тилинде аккомодация көрүнүшүнүн төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

1. Үндүүлөрдүн жасалуу ордуна карай үнсүздөрдүн ыңгайлашуусу. Муну кыргыз тилиндеги сөздөрдө [к, г] тыбыштарынын ичке үндүүлөр менен (**кереге**) келгенде бир кубулушта, жоон үндүүлөр менен (**карагат**) келгенде бир башка кубулуп ыңгайлаша айтылуусу күбө болот, чечмелеп айтканда, алар биринчи мисалда артчыл, экинчи мисалдын чегинде түпчүл болуп айтылды.

2. Интервалдык позицияда үнсүздөрдүн жумшаруусу. Уңгунун аягы [к, п,] тыбыштары менен бүтүп, аларга үндүү менен башталган мүчө жалганса, эки үндүнүн ортосундагы аталган каткалаң үнсүздөр жумшарат - өздөрүнүн жумшак түгөйүнө өтөт:

к→г: ак+ыш=агыш, бак+ыш=багыш, жак+ы=жагы;

п→б: кеп+и=кеби, топ+у=тобу, кап+ы=кабы, сап+ы=сабы.

3. [к, п] тыбыштарынын жумшарып (өйдөдөгүдөй уңгу менен мүчөнүн ортосунда гана болбостон), жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда да болот:

к→г: ак ала→аг ала, ток эле→тог эле, келе→кой келе гой;

п→б: топ ал→тоб ал, сатып ал→сатыб ал, кеп ук→кеб ук.

Жогорудагы мисалдардан үндүүлөрдүн үнсүздөргө тийгизген таасирин көрөбүз, мындайча айтканда, каткалаң үнсүздөр жумшак үндүүлөргө өттү да, үндүү тыбыштарга жакындашты, ыңгайлашты. Айрым маалыматтарга таянсак, **п→б→v** түрүндөгү кубулушту көрөбүз. Мисалы: ава ырайы, ата-бава. Мында [v] тыбышы [б] тыбышынын өтө жумшарган түрү.

Кыргыз диалектилери менен говорунда [ч, с, т] тыбыштарынын эки үндүүнүн ортосунда жумшаргандыгын байкайбыз:

ч→ж: көчө→көжө→көйө (тамак), бөчө→бөжө→бөйө;

с→з: энеси→энези, атасы→атазы, баласы→балазы;

т→д: күтүрө→күдүрө, битире→бидире.

Транскрипция (лат. *transcription* – көчүрүп жазуу). Белгилүү бир графикалык система каражаттары аркылуу оозеки кепти, сүйлөнгөн сөздү, текстти түп нускасындай (же ошого жакын) кагаз бетине түшүрүү үчүн

колдонулуучу шарттуу белгилердин (тамгалардын) ырааттуу системасы. Транскрипция илимий жана практикалык болуп бөлүнөт. Илимий транскрипция тилди лингвистикалык жактан изилдегенде (айрыкча диалектологиялык изилдөөлөрдө, адабий тил менен диалекттилик өзгөчөлүктөрдү, алардын катышын көрсөтүүдө), тарыхый-этнографиялык экспедицияларда колдонулат. Тыбыштарды чагылдырып көрсөтүү боюнча анын фонетикалык жана фонемалык (фонематикалык) деген эки түрү бар.

Илимий транскрипциянын системасынын дүйнө тил илиминде кеңири тараган түрү – латын алфавитинин негизинде 1886-жылы түзүлгөн эл аралык фонетикалык алфавит. Кыргыз тил илиминде (бөтөнчө анын диалектологиясында) илимий транскрипцияда кошумча белгилерди, тамгаларды пайдаланат. Мисалы, [ə] тыбышы – тил алды (ичке), кең эринсиз тыбышты (кэттə, кəл, кəр) белгилеш үчүн колдонулат. Дифтонгунун элементи (жарым үндүү же жарым үнсүз тыбышты) w белгиси алынат. Мисалы, tow, суw, күw, жөw.

Кошумча же шарттуу белгилерди алсак, мисалы: жебелер: →← -дан ...га өткөндүктү же анын тескерисин көрсөтөт: сак→саг→соо, так← так→ tow→тоо. Тегерек (же чарчы) каша бул же тигил тыбыштын бирде түшүп калып, бирде кошулуп калып айтылышын белгилөө үчүн алынат. Мисалы, чу(ң)кур, тар(г)ак, эл(г)ек.

Практикалык транскрипция которууга мүмкүн болбогон чет эл сөздөрдүн же этнографиялык терминдерди улуттук алфавиттин жардамы менен жазат. Кийинки кезде элдердин арасында илим-билимдин, маданияттын жана башка байланыштардын, ар кандай мамилердин күчөшүнө байланыштуу чет элдик адамдардын энчилүү ысымдарын (антропонимдерин), жер-суу аттарын (топонимдердин) жана башка энчилүү аталыштарын (ономастикалык бирдиктерин) жазууда практикалык транскрипциянын ролу, кызматы күндөн күнгө жогорулап бара жатат. Ушул маселеге түздөн-түз тиешеси бар жана ономастика илиминин практикалык транскрипция проблемасы менен айкалышынан улам жаралган төмөнкү эмгектерди инновациялык көрүнүш катары келтире кетебиз. Умурзаков С.У. [б.ж.]. Словарь географических названий Киргизской ССР.- Фрунзе: Илим, 1988., 335.; Жапаров Ш. Кыргызская антропонимика.- Бишкек: Илим, 1992.- 191 б.; Жапаров Ш. Кыргыз адам аттарынын сөздүгү.- Фрунзе: Мектеп, 1979.- 464 б.; Джапаров Ш. Суеркулова А. Фамилии, имена и псевдонимы кыргызских авторов в русской транскрипции: (Практическое пособие) – Фрунзе, 1990.- 182 б.

Илимде, айрыкча фонетикада **транскрипция** (лат. транс... +ittera – «тамга») деген термин да пайдаланылат. Ал бир жазуу системасынын алфавитин башка системадагы алфавитке которуу, башкача айтканда, бир

тилдин жазуусундагы тамгаларды башка тамгалар менен жазуу. Мисалы: немисче [Shciller] – кыргызча [Шиллер]. Бул жерде графикалык татаал бирдик – немисче sch кыргызча бир тамга - ш менен берилди. Же англис тилиндеги **дж** (Джек) деген графикалык көрүнүштү кыргызча **ж** менен (Жек) деп берсе да болот.

Ономастика илиминин практикалык жыйынтыктарына, натыйжаларына таянсак, антропонимдердин, топонимдердин, космонимдердин, этнонимдердин жана башка ономастикалык аталыштардын жазылышын унификациялоодо эл аралык практикалык транскрипциянын жана транслитерациянын мааниси бөтөнчө зор.

ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ПОЗИЦИЯЛЫК АБАЛЫ, ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АЛМАШЫЛЫШЫ

**Тыбыштардын позициялык орду, абалы эмне менен байланышкан?
Кандай учурда, эмне себептен тыбыштар алмашылат?**

Үнсүз тыбыштардын позициялык абалы дегенде үнсүз тыбыштардын колдонулушун түшүнөбүз. Ушул багытта алганда кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар төрткө бөлүнөт.

1. Тетиктер [м, к, т, ч, ш, н, з, с] – алар сөздүн да, муундун да бардык позицияда эркин колдонула берет.

2. Төрчүлдөр [б, д, ж, в] – сөздүн башында келет да, сөздүн аягында (айрыкча төл сөздөрдө) учурабайт.

Кыргыз жер-суу аттарынын (топонимдеринин) аягында **б** (Куршаб, Арсланбаб), **д** (Жала-Абад) болуп кыргыз арфографиясына туура келбей жазылып жүрөт. Мындай жазылышты бузулган салт катары жашап келе жаткан көрүнүш түрүндө кабыл алууга болот. Чындыгында алар келечекте – Куршап, Арстанбап, Жалал-Абат болуп туура жазылышы керек.

3. Ирегчилер [ң, й, л, р, п] – төл сөздөрдө сөз башында айтылбайт, бирок сөз аягында колдонулат.

4. Кожогой [г] – төл сөздөрдө сөздүн ортосунда гана колдонулат. Сөз башында, сөз аягында жана муун аягында гана айтылат. Бул төл сөздөрдүн тыбыштык структурасы, анын өзгөчөлүгү менен байланышкан. Интернационалдык сөздөрдү кабыл алууга, пайдаланууга, колдонууга, жазууга байланыштуу кыргыз адабий тилинде тыбыштык мындай структура өзгөрүүгө учуроодо.

Ар кандай фонетикалык жагдайга жараша окшош же жакын тыбыштар болот жана алар лингвистикалык шартка жараша бирин экинчисине

алмаштырат. Алмаштыруу сөздүн жана муундун башында, ортосунда, аягында ишке ашат. Тыбыштардын мындай абалын билүү алардын өз ара таасирлери, тыбыштардын өз ара комбинаторлук өзгөрүшү, фонология маселелери менен байланышкан.

Үндүү жана үнсүз тыбыштардын алмашылышы. Кыргыз тилинде сөздө үндүүлөр да, үнсүздөр да алмашат. Алмашуу үч позицияда (сөздүн башын, ортосунда, аягында) болот. Мисалдар:

Үндүү тыбыштар боюнча:

башында:

а-о: абалы – оболу, абан – обон;

о-и: элечек – илечек;

ортосунда:

а-ы: чакыр – чыкыр, загара – загыра, тагара – тагыра;

а-о: абалы – оболу, аба – обо;

о-у: томолук – тумалак, мом-мум;

аягында:

а-о: аба – обо;

ы-у: табылга – тобулгу, абалы – оболу;

а-ы: ташта – тышта;

Үнсүз тыбыштар боюнча:

башында:

т-д: топу – допу, тагара – дагара, тектир – дектир;

д-т: дасторкон – тасторкон, даам – таам, дабыш – табыш;

ортосунда:

г-м: тоголом – томолук;

аягында:

з-й: жаз – жай (этиш), изги – ийги.

Тыбыштар боюнча алмашуулар практикалык жактан (орфоэпиялык, орфографиялык өңүттөн) да, теориялык жактан да кызыгуу пайда кылат. Булардын варианттуулугундагы практикалык жагдайы – алардын доминантын аныктап, вариантын (дубликатын) ага шилтеме жасап, орфографиялык жактан унификациялоодо болуп саналат. Дал ушул шартты эсепке алуу үчүн аларга атайын токтолдук.

МУУН,ТАШЫМАЛ, БАСЫМ ЖАНА ИНТОНАЦИЯ

МУУН

Адам баласынын кеби – тыбыштык агымдардын чынжырлуу туташмасынан жана жыйындысынан турган бирдик. Ал агымдар, бирдиктер ар түрдүү фонетикалык каражаттардан, бөлүктөрдөн (фраза, тыбыш, муун) турат жана алар ар дайыма өз ара катышта болушат. Ошондой эле сүйлөө процессинде, кеп агымында тыбыштар уюмдашып, тиркелип, ыргактала айтылат. Бул **муун** деп айтылат. Муун тууралуу дагы минтип аныктама берсе болот: бир дем менен айтылган, бир же бир нече тыбыштардын ыргагынан турган сөздүн эң майда ийкемдүү бөлүкчөсү. Ар бир муундун борбордук элементи, негизги өзөктүк турпатын үндүү тыбыш түзөт, себеби үндүүлөр **муун түзүү** касиетине ээ болот. Ушундан улам сөздө канча үндүү болсо, ошончо муун бар деп эсептелинет.

Үнсүз тыбыштар үндүү тыбыштын муун түзүүдөгү касиетине көмөктөш болот, эгерде үнсүз үндүүдөн мурун келип айтылса, анда анын айтылышы күчтүүрөөк, андан кийин келип колдонулса, айтылышы саал алсызыраак болот да, сүйлөө мүчөлөрүбүздүн чыңалуу же бошондоо абалы менен түшүндүрүлөт. Ошондой эле үндүү тыбыш өзүнчө туруп да муун жасай алат.

Сөздөрдү муунга бөлүштүрүүнүн, муундун лингвистикалык табиятын билүүнүн практикалык мааниси бар, себеби сөздөрдү ташымалдоонун орфографиялык эрежелери негизинен муунга бөлүштүрүү эрежелерине, ошол тилдин муун структурасы менен байланыштуу. Ошондой эле балага тамга таанытып, сабаттыка үйрөтүүдө да, жазууга көнүктүрүүдө да, чет тилге үйрөтүүдө да, ыр түзүлүшүн, анын сапаттарын билүүдө да сөздөрдү муунга бөлө билүүнүн практикалык-усулдук кызматы зор.

Кыргыз тлиндеги муундар үндүү, үнсүз тыбыштар менен аякталышына жана башталышына карата: **ачык, жабык, туюк** муун болуп бөлүнөт.

1. Жалаң гана үндүү тыбыштан (v) турса же үнсүз тыбыш менен башталып, үндүү менен аяктаган болсо (cv) **ачык муун** деп аталат: **э-же, а-га.**

2. Үндүү менен башталып, үнсүз менен аяктаса (vc) **жабык муун** болот: **ат, эт, ук, өч, өз.**

3. Үнсүз менен башталып, үнсүз (cvc) менен аяктаса **туюк муун** деп аталат: **тул-пар, жээк, жал-быз, коон.**

Кыргыз тилинин төл сөздөрүндө муундар бир тыбыштан төрт тыбышка чейинки айкалышта болсо, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө ээрчип жазуу принцибине таянсак жана ошол боюнча алсак беш тыбышка чейин жеткен.

Тилдин башка кубулуштары сыяктуу эле, кыргыз тилинин муундук түзүлүшү – көптөгөн кылымдардын лингвистикалык, тыбыштык коммуникативдик натыйжасы. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз-ара карым

катышта келишине ылайык кыргыз тилинде муундардын төмөндөгүдөй структуралык типтери учурайт:

1. v – же бир гана үндүү тыбыштан турган муун: **э-(же), а-(га)**.
2. vc – же үндүү+үнсүз тыбыштардан турган муун: **уч, үч, эт, эк**.
3. cv – же үнсүз+үндүү тыбыштардан турган муун: **тоо, де, кө-лө-кө**.
4. vcc – же үндүү+үнсүз+үнсүз тыбыштардан турган муун: **үрк, айт, ойт, ырк, алп, өрт**.
5. cvc – же үнсүз+үндүү+үндүү тыбыштардан турган муун: **көл-чүк, тен-тек, бул-бул, кол, көр, кат, жаш**.
6. cvcc – же үнсүз+үндүү+үнсүз+үнсүз тыбыштардан турган муун: **март, морт, даңк, дарт, төрт**.

Келтирилген муун түзүлүштөрүнүн ичинен vc, cvc, vcv тибиндеги уңгу сөздөр (ошондой эле муун түзүлүштөрү) башка типтегилерге караганда арбын жолугат.

Орус тилинен, орус тили аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эсебинен кыргыз жазма тилинде (орфографиясында) жогоруда белгиленгендерден башка ccvc (**план**), ccv (**бри-гада**), ccvcc (**фронт**), cccvc (**штраф, взвод**) ж.б. бир далай жаңы муундар белгиленип жүрөт.

ТАШЫМАЛ

Жогоруда белгиленгендей, ташымал муунга байланыштуу. Өз кезегинде ал жазуу аракеттерине, маданият менен карым-катнашта турат.

Сөздөрдү ташымалдоо төмөнкүчө болот:

1. Бир муундуу сөздөр (**эк, ак, уук, уз, көл, жаш**) ташылбайт.
2. Бир тыбыштан турган муун жол башында калтырылбайт: (**и-ни** эмес), (**у-луу** эмес), бирге жазылат: **ини, улуу, эки, өзөк**.
3. Өз алдынча муун түзгөн – йоттошкон тамгаларды ташууга, ажыратууга болбойт: **сыя (сы-я** эмес), **уя (у-я** эмес).
4. Баш тамгаларынан кыскартылган энчилүү киши ысымдары (антропонимдер) фамилиялардан бөлүнүп ташылбайт: **Ш. – Жапаров** же **Жапаров – Ш.** эмес, Ш.Жапаров болуп бир сапка жазылат.
5. Баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдү ташууга жол берилбейт. КМ-ПУ же КМП-У эмес, **КМПУ** – Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети; ЖО-Ж же Ж-ОЖ эмес, **ЖОЖ** – жогорку окуу жайы.
6. Чен бирдикти билдирген кыскартылган сөздөр цифрадан бөлүнүп ташылбайт: **50 см** (50 – см эмес), **5 км** (5 – км эмес).
7. Ичкертүү (**ь**), ажыратуу (**ъ**) белгилерин өзүнөн мурунку үнсүз тыбыштан ажыратып ташууга болбойт. Мисалдар:

туурасы: субь - ект, консуль - тация, подь - езд;

туура эмеси: суб - ьект, консул - ьтация, под - ьезд.

8. Эки үндүүнүн ортосунда бир үнсүз келсе, эгерде ал жабык муун болсо (жө-лөк), андай учурда эки үндүүнүн ортосундагы үнсүз тыбыш кийинки сапка ташылат.

9. Эки үндүүнүн ортосунда эки үнсүз болсо (ошондой эле эки окшош үнсүз болсо да), эки үнсүз эки жакка тең бөлүнөт: **жол – дош, ас – ман, теп – кич; тат – туу, кас – са, тон – на.**

10. Эки үндүүнүн ортосуна үч үнсүз келсе, эки үнсүз биринчи муунга, бир үнсүз кийинки сапка ташылат: даңк – туу, барк – та, калк – ка, тарт – па.

11. Эки үндүүнүн ортосуна төрт үнсүз келсе, андай учурда морфема боюнча же айтылышындай ташылат. Мисалы:

морфема боюнча: текст-ке;

айтылышы боюнча: экс-пресс.

12. Созулма үндүүлөрдүн ар бири бир гана муун түзгөндүктөн, алардын тамгаларын бири-биринен ажыратып ташымалдоого болбойт:

туурасы: **жо-лоо-чу-лар, то-куу-чу-га, тоо-лор-ду;**

туура эмеси: жо-ло-о-чу-лар, то-ку-учу-га, то-о-лор-ду.

13. Кыргыз тилинин муун теориясы боюнча алганда й тамгасы (негизи боюнча уяң үнсүз катары) соңку муунга ташылыш керек. Утурумдук басма иштеринде ал мурдагы муунда калтырууда. Мисалы:

туурасы: ки-йин, ка-йык, жа-йын-ча, сү-йүн;

туура эмеси: кий-ин, кай-ык, жай-ын-ча, сүй-үн.

БАСЫМ

Кыргыз тилиндеги төл сөздөрдө басымдын туруктуу орду барбы?

Басымдын кандай кызматы бар?

Басым эмнеге карата аныкталат?

Тил илиминде тилдин ар кандай деңгээлине тиешелүү фразалык басым, синтагмалык басым, сөздүк басым деген түрлөрү бар. Булардын ичинен фразалык басым менен синтагмалык басым фонетиканын чегинен чыгып, сүйлөм жана сөз тизмегин уюштуруучулук касиетке ээ болуп, андагы бир элементти башка элементтерден бөлүү милдетин аткарат. Ошондуктан алар синтаксистик деңгээлдин объектиси катары каралат. Биз бул жерде алган багытыбызга жараша **сөздүк басым** жөнүндөгү маалыматтар кызыктырат.

Эки же андан көп муундуу сөздүн курамындагы бир үндүүнүн башка муундагы үндүүлөргө караганда үндүн күчү, тондун бийиктиги, созулушу менен айырмаланып айтылышы **сөздүк басымды** түзөт.

Акустикалык мүнөзүнө карай басымдын негизги үч түрү бар:

1. **Күчтүк** же **динамикалык басым** – мында басым түшкөн муун башка муундарга караганда күч менен айтылат.

2. **Музыкалык** же **тоникалык басым** – мында бир муун башка муундардан тондун бийиктиги менен айырмаланат.

3. **Сандык** же **квантативдик басым** – мында басым түшкөн муундагы үндүү башка үндүүлөрдөн созулушу менен айырмаланат.

Кыргыз тилиндеги басым **күчтүк-сандык** (же динамикалык-квантативдик) басым болуп саналат, чечмелеп айтканда, мында басым түшкөн муун башка муундарга караганда үндүн күчү жана узактыгы менен айырмаланат. Ошентип, муундун же сөздүн фонетикалык каражаттардын жардамы менен ажыратылып, көтөрүңкү үн жана тон менен айтылышы басым деп аталат. Басым сөздөгү муунга же сүйлөмдөгү сөзгө түшөт.

Кепте бул же тигил элементтин бөлүп, өзгөчөлөнтүп, көңүл бурдуруп айтуу сөздө да, сүйлөмдүн курамында да болот. Ошондон улам **фразалык** басым (сүйлөмдүн курамынын бир элементин – сөздү, башка элементтеринен обочолонтуп айтуу үчүн), **сөздүк** же **лексикалык басым** болуп экиге ажырайт. Ал эми сөздүк же лексикалык басым сөздөгү муунга түшөт. Ошондуктан басым түшкөн муун **басымдуу муун**, калгандары **басымсыз муун** деп аталат. Мына ушундан улам кыргыз тилиндеги басым түшкөн муун башка муундарга караганда үндүн күчтүү чыгышы, сүйлөө мүчөлөрүнүн булчундарынын чыңалышы менен мүнөздөлүп, күчтүк-сандык басымды айгинелейт да, басым сөздүн бир элементин муундун башка элементтеринен айырмалоо аркылуу мүнөздөлөт.

Сөздөгү ээлеген (же түшкөн) ордуна карай басымдын туруксуз (же эркин) жана орунтуктуу деген 2 түрү бар. Тилдеги сөздөрдүн белгилүү бир гана муунуна түшүүчү басым орунтуктуу басым деп аталат. Кыргыз тили **орунтуктуу** басым түшкөн тилдерге жатат. Басым негизинен сөздүн акыркы муунуна түшөт: **тегере́к, саба́к, балды́з, көгүчкө́н, балдырка́н**.

Кыргыз тилинде басым сөздүн акыркы муунуна түшкөндүктөн, сөзгө уланган мүчөлөргө карай басым да ордун улам кийинки муунга өткөрүп берип турат: **токо́й, токойчу́, токойчула́р, токочуларды́, токойчулардыкы́**.

Жогорудагы мисалдардан улам жана кыргыз тилинин тыбыштык сегменттик, суперсегменттик көрсөткүчтөрүнө таянып, кыргыз тилинде бардык сөз жасоочу, көпчүлүк форма жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр басымды өздөрүнө кабыл алат деп айтабыз.

Кыргыз тилинде уңгу түрүндөгү төл сөздөрдө биринчи муунга да басым түшкөн учурлар бар. Алар төмөнкүлөр: а) эсептик сан атоочтордо: **се'гиз, тогу'з, токто'н, оту'з ж.б.**; б) сурама ат атоочтордо: **э'мне? ка'йда? ка'нча? ка'йсы? ж.б.**; в) күчөтмө сын атоочтордо: **жа'пжашыл, кы'пкызыл, ы'пысык ж.б.** Күчөтмө сын атоочтордо басым күчөтмө даражалык, маани берүү милдет өтөйт.

Кыргыз тилинде басымды кабыл албаган мүчөлөр да бар, алар:

а) жак (-мын, -быз, -сың, -сыз); б) буйрук ыңгай (-айын, -алы, -алык, -гын, -галы); в) суроону билдирүүчү (-бы); г) сурама –бы мүчөсү (токтойбу, ушулбу); д) (-ов, -ев, -ович, -евич, -овна, -евна) антропоформанттарда (Эсе'нов, Үсө'нович). Бул мүчөлөр уланганда сөздөгү басым өз ордунда кала берет:

Сен токойчу'суң, мен койчу'мун, биз саякатчыла'рбыз.

Кыргыз тилинде дээрлик басым түшпөгөн кызматчы сөздөр да учурайт. Алар маани берүүчү сөздөрдөн мурун (проклитика)¹⁰ же кийин (энклитика)¹¹ ыңгайлашып айтылат: **өтө ысы'к, абдан кызы'к; барга'н соң, келге'н менен ж.б.** Мындай учурда алар белгилүү бир ыргакка туташкан абалда болуп, бир гана басымдын жалпы күүсүнө баш ийип калат.

Кыргыз тилиндеги күчөткүч бөлүкчөлөр менен күчөткүч боекчосун жаратуучу сөздөр басымды өзүнө ыктатып, ошол ыргакта бир бүтүндү түзүп турган өзүнөн кийинки сөздөрдү энклитикага айландырып жиберүү касиетине ээ: **э'ң сонун, ө'згөчө керемет, мы'ктынын мыктысы.**

Компоненттери семантикалык жана фонетикалык жактан өз бетинчилигин жогото элек татаал, кош, кошмок сөздөрдө ар бир курамы өзүнчө басымга ээ болот: **ага'-ини', эже'-синди', келин'-кесек', ата'-жото'.**

Эгерде компоненттери семантикалык жактан да, фонетикалык жактан да өзгөрүүгө учурап, биригип кеткен болсо, биринчи бөлүгү басымын жоготот: **кызылгат (←кызыл+кат), жалаңбаш (←жалаң+баш).**

Басым кээ бир омоним сөздөрдүн омонимдеш формалары менен өзгөрүп айтылышын интонация аркылуу бири-биринен айырмалоо үчүн да колдонулат. Мындай учурда басым омонимдеш сөздөрдүн ар башка муундарына түшүрүлүп айтылат:

аты'ңыз I (сиздин атыңыз, ат сиздики, ат сизге таандык);

а'тыңыз II (сиз атыңыз, атып жибериниз);

балабы'з I (биздин балабыз, бала биздики, бала бизге таандык);

бала'быз II (биз өзүбүз балабыз, биз өзүбүз али жашпыз).

¹⁰ Проклитика (грекче proklitios – “алды жагын көздөй ыктоо, энкейүү”).

¹¹ Энклитика (грекче enklitikos – “арт жагын көйдөй ыктоо, артын көздөй ийилүү”).

Сөздөгү созулма үндүүлөр басымга эч таасир тийгизбейт: **жоолу´к, токойлуу´, өрөө´н, бороондуу´.**

Сүйлөмдөгү бир сөздө көтөрүңкү интонация менен айрыкча обочолонтуп айтып, чөйрөсүндөгү башка сөздөрдөн өзгөчөлөнтүү далалаты болот. Мындай жагдайда ошол сөзгө ойду концентрациялоо аракетин алдыга коюлат. Муну логикалык басым дейт.

1. Биз азыр келебиз (башка убакта эмес, кеч эмес).
2. Биз азыр келебиз (башкалар эмес, биз өзүбүз).
3. Биз азыр келебиз (келбей койбойбуз, келерибиз анык).

Логикалык басым жазма тилде, кепте өзүнө тиешелүү грамматикалык каражаттар жана контекст аркылуу аныкталат. Ал эми оозеки кепте ал сүйлөөчүнүн интонациясы аркылуу аныкталат.

Орус тилиндеги басым – эркин басым. Кыргыз тилине орус тилинен өткөн сөздөргө басым коюуда ушул жагдай эсепке алынат. Бирок орус тилинен ошкон сөздөргө мүчө уланганда басым мүчөгө өтөт да, ункудагы басым басаңдаган түрдө ордуна сакталып калат: **а´вторлорго´, авто´бусту´.**

Ошентип, кыргыз тилинде басым сөздүн негизги белгиси катарында колдонулуп, анын фонетикалык структурасынын ырааттуу курамында сөздүн бир мууну басымдуу болуп, ал басымсыз муундарга карама-каршы коюлат да, басымдын сөздөгү орду анын мүнөзүн чагылдырат. Демек, басым түшкөн муун үн узундугу боюнча, басымсыз муундар сан жана сапаты жагынан өзгөчөлөнөт: басым түшкөн муун күч менен айтылгандыктан, динамикалык басым болот. Ошондон улам акустикалык жактан басым түшкөн муун үндүн күчтүү чыгышы, физиологиялык жактан кеп мүчөлөрүбүздүн булчуңдарынын кыскарышы, дем чыгаруунун күчөшү менен мүнөздөлөт.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдө, ошондой эле кош тилдүү жана котормолуу сөздүктөрдө да сөздөргө (реестр жана макала сөздөргө) басым коюлбайт. Мындан анын ролу реалдуу турмушта, лексикография ишинде (сөздүк түзүү аракетинде) анчалык эмес экендиги менен түшүндүрүлөт.

ИНТОНАЦИЯ

Интонация – тилдеги фонетикалык, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк маани берүүчү көрүнүш. Ошондуктан кепте ар түрдүү жана көп кырдуу кызмат өтөйт. Фонетикалык жактан оозеки кептин фразалар аркылуу реалдашуусу (жүзөгө ашуусу) үчүн роль ойнойт. Интонация табияты боюнча суперсегменттүү болгондуктан, кептин структурасынын үстүнөн орун алат да,

оозеки кептин негизги белгиси болуп саналат. Ал эми жазуу кебинде жазылган текстти окуу менен ага тиешелүү интонацияны кабыл алабыз.

Кептин мазмуну менен түшүнүктүүлүгү, көркөмдүүлүгү, айтуучунун устаттыгы, ошону менен кошо интонациянын ийкемдүүлүгү, ар түрдүүлүгү аркылуу жеткиликтүү болот.

Интонация төмөндөгүдөй бири экинчисинен ажырагыс элеменнтерден турат: 1) үн ыргагы (мелодика), 2) тыным (пауза), 3) кептин интенсивдүүлүгү (күчү), 4) кептин темпи, 5) кептин тембри. Алардын ар бирине кыскача мүнөздөмө берсек:

Үн ыргагы (мелодика). Кептеги үндүн тонунун төмөндөшүн жана жогорулашын билдирет да, эмоция (ички сезимди), ойдогу уйгу-туйгуулукту чагылдырат.

Тыным болсо оозеки кептин түшүнүктүү жүзөгө ашышында чоң мааниге ээ болот. Баса, фразалардын, анын бөлүктөрүнүн аралыгында кыска же узак тыныгуулар/токтоолор тыным деп аталып, тыным учурунда сүйлөөчү дем алып, кийинки кептерди (фонетикалык бөлүктөрдү) айтууга даярданат.

Кептин интенсивдүүлүгү (же күчү) – бул дем чыгаруунун күчөшүнө же басаңдашына айтылуунун мүнөздөмөсү: **Балам**, сен кимди мынчалык күтүп отурасың? (А.Жакыпов). Бул мисалда **Балам** күч менен айтылды, ага жараша **кимди** деген сөз да чыңалуу, күч менен айтылды.

Кептин темпи. Фразадагы сөздөрдүн, сөз айкаштарынын ылдамдыгын кептин темпи дейбиз. Аны өз алдынча аңгемелешүүдөн, жат жазуу жаздыруудан, жаңылмач айтуудан ж.б. учурдан байкайбыз.

Кептин тембри. Кептеги эмоционалдык-экспрессивдүүлүк боекторду берүү үчүн ар түрдүү өзгөрүшү кептин дембри деп аталат. Ал ар кандай мүнөздө (нейтралдуу, тамашалуу, кайгылуу, шаттуу ж.б.) болот.

ОРФОЭПИЯ

Ар бир жазмасы бар элдин адабий тилинин белгилүү деңгээлде калыптанып, оозеки кепте эреже катары таяна турган орфоэпиялык эрежелери болууга тийиш.

Кыргыз адабий тили эки түрдүү – оозеки жана жазуу нормасында жашап жатат. Жазуу нормаларынын (түрүнүн), эрежелеринин өзөгүн орфография белгилесе, оозеки нормаларынын (түрүнүн) айтылышын орфоэпия белгилейт. Орфоэпия кыргыз адабий тилиндеги сөздөрдүн айтылыш нормасын жөнгө салуучу нормативдүү акт жана адабий айтылыштын нормаларын аныктоочу эрежелердин жыйындысы, сөздөрдү туура айтуунун багыттамасы. Демек,

орфоэпия - тилдин айтуу, сүйлөө маданиятын жогорку деңгээлге көтөрүү, коомдук пикир алышуунун ийкемдүү, жагымдуу болушуна шарт түзүү болуп саналат. Жазма кептеги башаламандык окууга, жазууга кандай кыйынчылык туудурса, оозеки кептеги ар түрдүүлүк өз ара пикир алышууда да ошончолук оордук алып келет, түшүнүүнү түйшөлтөт. Мына ошондон улам анын зор практикалык мааниси бар деп айтабыз жана орфоэпиялык нормалардын элге жетимдүү болушуна үн алгынын, сын алгынын, жыйындардын алдында кеп уруунун, театрларда, ЖОЖдордо, ООЖдордо, мектептерде сүйлөөнүн, лекция окуунун ролу зор. Демек, орфоэпиялык норма деп белгилүү орфоэпиялык эрежелердин негизинде сөздөрдү (бөтөнчө бир нече варианттуу сөздөрдү) адабий тилдин айтыш нормасынын алкагында сүйлөөнү түшүнөбүз.

Орфоэпиялык эрежелердин жаралышы, калыптанышы менен түптөлүшү жана өркүндөшү кыргыз жазма адабий тилинин пайда болушу, анын угуттуу таасиринде пайда болгон. Мына ошондуктан кыргыз адабий түзүлүшүнө бардык кыргыз диалектилери менен говорлору бирдей даражада катышып, алар үчүн мүнөздүү орток белгилер уютку болгон.

Адабий тилдин өзөктүү бөтөнчөлүгү – анын нормага салынгандыгында. Демек, адабий тилдин номасы катары орфоэпия аны менен кошо калыптанат. Кыргыз адабий тилинде сүйлөө жалпы кыргыз элинин оозеки сүйлөшүү нормасына туура келүү менен **түндүк, түштүк-чыгыш** жана **түштүк-батыш** диалектилеринен айырмаланып, жалпы элдик тилдин нормасын чагылдырып турат.

Кыргыз орфоэпиясынын эрежелеринин, нормаларынын иштелип чыгышында негизги үч жагдайды эсепке алыш керек:

- I. Орфография менен байланышкан жагдай.
- II. Диалектилик жагдай.
- III. Орус тилинен кабыл алынган сөздөргө байланыштуу жагдай.

I. ОРФОГРАФИЯ МЕНЕН БАЙЛАНЫШКАН ЖАГДАЙ

Кыргыз тилиндеги бардык эле тыбыштык кубулуштарды орфография чагылдырыла бербегендиктен жана орфоэпиялык эрежелерге элдик тилде кеңири тараган тыбыштык өзгөрүүлөр негиз, таяныч, доминант кылып алынгандыктан, сөздөрдүн айтылышы менен жазылышы боюнча дал келген, дал келбеген учурлар жолуккандыктан, дагы башка бүгүнкү кездеги тыбыштык кубулуштар орфоэпиялык эрежелердин мазмунун түзөт да, мындай эрежелер үнсүз жана үндүү тыбыштар боюнча 2 топко ажыратылат.

Үнсүз тыбыштарга байланыштуу айтылыштар

Бул жерде үнсүз тыбыштардын окшошуусу, башкача айтканда, алардын жасалыш ордуна, ыгына жана үн менен шыбыштын катышына, ошондой эле алган орду менен комбинаторлук өзгөрүшүнө карай болгон комплекстүү өзгөрүү эсепке алынат. Ушул жалпы, биргелешкен тыбыштык комплексттик принципти эсепке алганда алар төмөндөгүчө болуп каралат:

1. Каткалаңдашуу

Биринчи сөз каткалаң үнсүз [п, т, ш, к] тыбыштары менен аяктап, андан кийин келген экинчи сөз [б] тыбышы менен башталса, ошол [б] өзүнүн түгөйүнө - [п] тыбышына өтүп айтылат. Мисалы:

айтылышы: топ пер, таш полот, бат пер, жат полот, кат перет, көк пөрү, ак паш;

жазылышы: топ бер, таш болот, бат бер, жат болот, кат берет, көк бөрү, ак баш.

Сөз ичинде же жанаша айтылган сөздөрдө жумшак [з] тыбышынан кийин келген каткалаң [с, т, ч] тыбыштары келсе, [з] тыбышы каткалаң [с] тыбышына өтөт. Мисалы:

айтылышы: туссуз, сөс сура, сөс тап, кас таман, комуучу, касчы;

жазылышы: тузсуз, сөз сура, сөз тап, каз таман, комузча, казчы.

2. Жумшаруу

Сөз ичинде жанаша айтылган сөздөрдө үндүү же уяң [й, л, р] тыбыштарынан кийин эрин-эринчил [б] тыбышы жумшарып, кош эринчил [v] тыбыш түспөлдөнүп айтылат. Мисалдар:

айтылышы: живек, тавак, савак, келевис, коновус;

жазылышы: жибек, табак, сабак, келебиз, конобуз.

айтылышы: айван, койво; малвы, жалвы; шарвы, шорву;

жазылышы: айбан, койбо; малбы, жалбы; шарбы, шорбу.

Эки үндүүнүн ортосуна келгенде (жанаша келген сөздөрдүн биринчиси [к] тыбышы менен аяктап, экинчиси үндүү менен башталса), биринчи сөз [к] тыбышы менен аяктап, кийинки сөз уяң же жумшак үнсүз менен аяктаса, [к] тыбышы жумшарат ($v+k+v \rightarrow v+г+v$; $к+уяң \rightarrow г+уяң$; $к+жумшак \rightarrow г+жумшак$ үнсүз). Мисалдар:

айтылышы: кара гыз, келе гет, жолуга гайт;

жазылышы: кара кыз, келе кет, жолуга кайт.

айтылышы: сурай гет, дал гелди, шаар гөркү;

жазылышы: сурай кет, дал келди, шаар көркү.

айтылышы: аг жол, көг жоолук;

жазылышы: ак жол, көк жоолук.

3. Эриндешүү.

Уччул [н] тыбышынан кийин кош эринчил [б, м] тыбыштары жанаша келсе, [н] тыбышына өтүп айтылат ($m \leftarrow n + б$; $m \leftarrow n + м$). Мисалдар:

айтылышы: намбы, ом бир, том болот, караам бол;

жазылышы: нанбы, он бир, тон болот, караан бол.

4. Көмөкөйлөшүү.

Сөз ичинде же жанаша келген сөздөрдө уччул [н] тыбышынан кийин [г, к] тыбыштары келсе, [н] тыбышы [ң] тыбышына өтүп айтылат ($г + н \rightarrow ң$, $к + н \rightarrow ң$). Мисалдар:

айтылышы: түңкү, каң какшады, туңгуч, кийиңки, астыңкы;

жазылышы: түнкү, кан какшады, тунгуч, кийинки, астынкы.

5. Диссимиляцияланышуу

Сөздөрдө же жанаша келген сөздөрдө [ч] тыбышынан кийин [с, ч, т] тыбыштарынын бири катары келсе, [ч] тыбышы [ш] тыбышына өтөт ($ч + ч \rightarrow шс$, $ч + ч \rightarrow шч$, $чт \rightarrow шт$). Мисалдар:

айтылышы: чач+са=чашса, жыгач+чы=жыгашчы, кач+ты=кашты;

жазылышы: чач+са=чачса, жыгач+чы=жыгаччы, кач+ты=качты.

Үндүү тыбыштарга байланыштуу айтылыштар

1. Көбүнчө үч муундуу сөздөргө басым түшпөгөн экинчи муундагы редуцияланган кууш үндүүлөр түшүрүлүп айтылат. Мисалы:

айтылышы: топрак, кеңри, кичнекей;

жазылышы: топурак, кеңири, кичинекей.

2. Жанаша келген сөздөрдө биринчиси үндүү менен аяктап, экинчи сөз да үндүү менен башталса, биринчи сөздүн аягындагы үндүү түшүп айтылат. Мисалы:

айтылышы: кар ала, сар тору, кел элек;

жазылышы: кара ала, сары тору, келе элек.

3. Жанаша айтылган эки сөздүн биринчиси созулма үндүү менен аяктап, экинчиси кыска үндүү менен башталса, созулма үндүү кыска болуп айтылат. Мисалы:

айтылышы: тоолу аймак, Сулуу-Маймак, жо келет;

жазылышы: тоолуу аймак, Суулуу-Маймак, жоо келет.

II. ДИАЛЕКТИЛИК ЖАГДАЙ

Адабий тил элдик тилдин базасында түзүлгөндүктөн жана жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр элдик тилдин байлыктарынан болуп саналгандыктан, орфоэпиялык эрежелерди, нормаларды калыптандырууда, орфоэпиялык сөздүктү түзүүдө төмөндөгүдөй жагдай эске алынууга тийиш.

1. Диалектилерде сөз башында [н] тыбышынын (Ысык-Көл говорунда: айза – ад.т. найза, ооруз – ад.т. нооруз), сөз ортосунда [л] тыбышынын түштүк говорлордо (абайт – ад.т. албайт, кабайт – ад.т. калбайт) түшүп калып айтылышына жол бербөө.

2. Тыбыштардын ар кандай позицияда алмашып, мисалы, [с-з] тыбыштары боюнча, түндүк говорлордо: кысыл – ад.т. кызыл; [г-к] тыбыштары боюнча түштүк говорлордо: гилем – ад.т. килем; ошондой эле адабий тилдеги [а] тыбышынын ордуна [о] тыбышынын ад.т. ал – түштүк говорлордо ол болуп айтылышына жол бербөө.

III. ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨРГӨ БАЙЛАНЫШТУУ ЖАГДАЙ

Орус тилинен кыргыз тилине өткөн сөздөрдүн айтылышы боюнча негизинен төмөнкү эрежелер эске алынат:

1. Аягы [б, г, д, ж, з, в] жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөр ушул тыбыштардын каткалаң түгөйү [п, к, т, ш, с, п] менен айтылат. Мисалы:

айтылышы: герп, педагог, парат, багаш, княс, актив/актип;

жазылышы: герб, педагог, парад, багаж, князь, актив.

2. Аягы [кт, нк, нд, нс, нг, ск, фть, мск] сыяктуу тыбыштык айкалыштар менен бүткөн сөздөргө [а, е, и, ы, у] тыбыштары кошулуп айтылат. Мисалы:

айтылышы: такты, танка, фонду, отпуску, шланга;

жазылышы: такт, танк, фонд, отпуск, шланг.

3. Орус тилинин үлгүсүндөгүдөй кыргыз фамилияларда жана дагы орус фамилияларына жалганган антропоформанттарда эринчил [а] тыбышы эркектердин фамилияларында [ф же п], эпчи аттарында [в] тыбышынын ого бетер жумшарып айтылышы. Мисалы:

айтылышы: Саматов/Саматоп, Сыдыкова;

жазылышы: Саматов, Сыдыкова.

4. Революциядан кийин кабыл алынган сөздөрдө басым орус тилиндеги ордунда кала берет, бирок мүчө уланганда кыргыз тилинин фонетико-фонологиялык мыйзамына ылайык мүчөгө да басым түшүп, бир эле сөздө эки басым болот. Мисалдар: э´посторду´, ле´кцияга´

ГРАФИКА

Тыбыштуу кептин графиякалык белгилердин жардамы менен нерсенин (кагаздын, тактайдын, теринин ж.б.) бетине чагылдырышы жазуу деп аталат.

Жазуу - адамзат коомунун эң маанилүү табылгасы, маданияттын башаты жана өбөлгөлүү ийгиликтеринин бири, цивилизациянын өзөгү.

Жазуу аркылуу ой-пикирди аралыкка, алыстыкка жана кийинки муундарга, урпактарга, ошондой эле түбөлүккө калтырууга болот. Көптөгөн муундардын акыл эмгегинен жаралган руханий дөөлөттөрдү өздөштүрүп жана өркүндөтүп, жалпы адамзат эмгегинен жаралган асылдыктарга, кенчтерге абай мамиле жасоого, эмгекти баалоого үйрөтөт.

Графика – лингвистиканын тамга менен жазуунун ортосундагы байланышын изилдей турган бөлүгү. Графика термини көпчүлүк учурда алфавит деген мааниде да колдонулат. Мисалы, араб графикасы, кыргыз графикасы, латын графикасы. Графика (грекче grapho – “жазуу, чийүү, сүрөт тартуу”) – сүрөт өнөрүнүн бир түрү катары да пайдаланылат. Бул учурда ага сүрөт, гравюра, литография ж.б. кирет.

Графика алгачкы убакта жазууга, каллиграфияга карата колдонулган. XIX кылымдын аягында – XX кылымдын башында полиграфиянын өсүшүнө байланыштуу жана китепке, журналга фотомеханикалык түрдө басууга ылайыктуу болгон каллиграфиялык жактан даана сызыктуу сүрөттүн кеңири жайылышына байланыштуу графика жаңы мааниге ээ болгон, башкача айтканда, сызык өнөрү менен байланышат. Графиканын эң байыркы түрү – сүрөт, анын башаты аскага (ташка) түшүрүлгөн сүрөттөн античный кумура сыяктуу буюмдардагы жазуулардан башталат да, өркүндөтүлгөн жана татаалдашкан түрү компьютерден байкалат.

Ошентип, адамзаттын алдында айтылган сөздү тамга аркылуу жазуу, бара-бара ошол тамгалар менен жазылгандарды аралыкка жана алыстыкка берүү зарылчылыгы туулат. Өз кезегинде бул алфавит түзүү, китеп басып чыгарууга түрткү берет. Ушундан улам тыбыштарды тамгалар менен белгилөөнүн түрдүүчө варианттарын табуу маселеси коюлат. Натыйжада тил илиминде анын графика деген бөлүмү пайда болот. Кыргыз элинин графикасы дүйнө элдеринин бул багыттары, прогрессивдүү салттары менен байланышкан жана алардын кыргыздын улуттук багыттагы өнүгүшү менен мүнөздөлөт. Азыркы кыргыз тилинин графикасы кыргыз тилинин тыбыштык жагын берүү менен катар – кыргыз элинин жазма адабий тили формасы, нормасы деген түшүнүктөрдү туюнтат. Мындайча айтканда, сүйлөөнүн (речтин) жазмасы (формасы) тилдин графикалык системасы менен да, орфографиясы менен да байланышкан.

Графика – бул жазуу ишиндеги колдонулуучу курал, ал орфография аркылуу сүйлөөдөгү (речтеги) каражаттарды реализациялайт да, тил илимин (ошонун ичинде кыргыз тил илиминде да) анын прикладдык (практикалык) тармагы менен байланышкан, башкача айтканда, тамгалардын жазылышын,

жазууда өз ара туташышын, тамгалардын тыбыш менен байланышын үйрөтөт. Ошентип, айтылган сөздөгү тыбыштарды тамгалар менен жазабыз жана жазылган тамгалар аркылуу сөздөр басмада жазылат. Демек, тамгалар сөздөгү тыбыштарды жазуу же басма иштеринде графикалык белгилер менен түшүрүүдө пайдалана турган шарттуу белгилер болуп саналат.

Окумуштуулардын жыйынтыктарына караганда, жазуу пайда болуп, өркүндөп, толукталып-такталып элге кызмат кыла баштаганына миңдеген жылдар өттү. Кээ бир тарыхый маалыматтарга таянсак, алгач жазуу жараткан жана тараткан элдердин катарына шумерлер, мисирлер (б.з.ч. III кылым) кирет.

Бүгүнкү күнгө чейин дүйнө элдери төмөндөгү жазууларды пайдаланышкан:

1. Пиктографиялык (же сүрөт) жазуу

Бул – жазуунун эң байыркы түрү. Ал боюнча кандайдыр бир кабарды, маалыматты билдирүү үчүн аны чагылдырган сүрөттөр тартылган. Берилген ой тартылган сүрөттөр аркылуу чечмеленген. (А.Жалиловдун аталган китебинин 105-бетинен алынган мисалдарды (2-шөкөттү) беребиз. Ал түндүк америкалык индейлердин жазуусу).

2-шөкөт

Бул жазуу боюнча, асканын бетине атчан кол башчынын, анын жоокерлери бар беш кайыгынын, шериктеш “Чабакчыл чымчыктын” (уруунун

шарттуу аталышы – эн тамгасы), күн эсеби боюнча үч күндүн, каармандыктын белгиси бүркүттүн жана ийгиликтин белгиси болгон таш баканын, асты жагына кудай-колдоочулардын сүрөттөрү чегилген. Сүрөттөр жалпы жолунан алганда мындайча маани билдирген: кол башчы (жол башчы) жетектеген элүү бир жоокер (кайыктагы сызыкчалар боюнча) башка уруулардын көмөгү менен үч күндүк ийгиликтүү жүрүштү каармандык менен аякташты, аларды мүйүздүү жылан, түнкү илбирс кудайлар колдошту.

2. Идеографиялык жазуу

Жазуунун бул түрүндө ар бир түшүнүк (сөз) атайын белгилер (идеограммалар) менен туюнтулган. Баяндалуучу ой тийиштүү түшүнүктөрдү билдирген шарттуу белгилер аркылуу жазылган. Ал – сүрөт жазууга караганда алда канча өнүккөн жазуу. Азыркы кытай жазуусу идеографиялык жазууга мисал боло алат.

3. Муун жазуу. Бул жазууда сөздөгү муундар үчүн өзүнчө-өзүнчө белгилер колдонулган. Сөздөр муун боюнча жазылган. Бүгүнкү күндө да Жапаниада, Кореяда, Эфиопияда ушул жазуу пайдаланылат.

4. Тыбыштык (фонографиялык) жазуу. Ар бир тыбыш жеке-жеке белгилер менен туюнтулган жазуу – тыбыштык жазуу. Ал жазуунун эң өнүккөн түрү болуп саналат. Тилдин өзгөчөлүгүн толук чагылдыра алат жана колдонууга өтө ийкемдүү. Азыркы дүйнө эли колдонгон жазуулардын көпчүлүгү тыбыштык жазууга кирет. Алгачкы тыбыштык жазуу финикиялыктарда (б.з.ч. 2 миң жылдыкта) түзүлүп, чыгыш жана батыш элдерине тараган.

КЫРГЫЗ ЭЛИ КОЛДОНГОН ЖАЗУУЛАР

Эмне үчүн кыргыз эли ар кандай жазууларды пайдаланды?

Бир алфавиттен экинчи алфавитке өтүүдө саясий фактор, тил саясаты роль ойнойбу?

Келечектеги кыргыз алфавити жөнүндөгү көз крашыңыз кандай?

Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхында башка түрк элдери менен бирдикте Орхон-Энесай, уйгур, араб, латын жазууларын колдонуп келген.

Орхон-Энесай жазуусу. VI кылымдын орто ченинде (552-ж.) улуу түрк каганаты негизделет. Алардын бийлиги Орто жана Борбордук Азиядагы көптөгөн отуракташкан жана көчмөн элдерге тараган. Кыргыздардын бабалары да түрк каганатынын курамына кирген. Ошол байыркы түрк элдери Орхон-Энесай жазууларын колдонушкан. Бул жазуулар V-VIII кылымдарга

таандык, таралыш территориясы – Орхон, Эне-Сай дарыяларынын өрөөндөрү, Орто Азия, Чыгыш Түркстан аймактары.

Байыркы түрк алфавитинде 38 тамга болуп, оңдон солду карай жазылган. Тамгалардын 70-80% түрк элдеринин уруу тамгалары менен окшош. Ошондуктан жазуу уруу тамгаларынын негизинде келип чыккан болуу керек деген божомол басымдуу.

Таш беттериндеги сакталып калган жазуулар географиялык, тилдик жана графикалык өзгөчөлүктөрүнө карай Эне-Сай эстеликтери – эң эски жазмалар, V-VII кылымдарга таандык, жалпы саны 150гө жетет. Талас эстеликтери – 12, болжол менен VIII кылымды камтыйт. Орхон жазуулары VII кылымдын аягы менен VIII кылымдын башында жазылган, алардын ичинен Кутлуг каган, Билге каган, Култегин ж.б. эстеликтер өзүнчө эле уникалдуу “таш китептер”, өтө баалуу маданий байлыктар.

Байыркы түрк жазмалары V-VIII кылымдардагы түрк элдеринин тарыхын, үрп-адатын, салт-санаасын, маданиятын баяндайт. Алар түрк адабиятынын байыркы үлгүүлөрү да болуп саналат.

Уйгур жазуусу. Уйгур жазуусу менен жазылган түрк эстеликтери VII-XIV кылымдарга таандык. Бул жазуунун уйгур жазуусу деп аталышы XIX кылымда ушул алфавитте жазылган эстеликтердин Чыгыш Түркстандан көп табылышы менен байланыштуу.

Бул жазуу – согда жазуусунун негизинде түрк тилдеринин өзгөчөлүктөрү эске алынып түзүлгөн жазуу. Алфавитте 23 тамга болуп, ал сөз башында, сөз ортосунда жана сөз соңунда өзгөчөлөнүп жазылган. Түрк элдери үчүн орток мурас болгон “Огуз наама”, Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасы, Хорезминин сүйүүнү даңазалаган “Махамат наама” жана башка чыгармалардын уйгур арибинде көчүрмөлөрү бар. Уйгур жазуусун кыргыздар да пайдаланган.

Араб жазуусу. Араб жазуусу дүйнөдө таралышы боюнча латын жазуусунан кийинки орунда турат. Ал VI кылымдын башында (б.з.) пайда болгон, теги барып арамей жазуусу менен байланышат. Анын тамгалары сөз башында, ортосунда, аягында келиши боюнча айырмаланган. Оңдон солду карай жазылган. Алфавитте 28 тамга болгон. Бул жазуу үнсүздөргө негизделген.

Араб жазуусу Орто Азия калктарына ислам дини менен кошо тараган. Ислам дининин ыйык китеби “Куранды” башка тилге которууга тыюу салынган жана бардык диний жөрөлгөлөр араб тилинде жүргүзүлүп, жергиликтүү тилдер кысымга алынган.

Мындай кырдаалдар түрк элдеринин өз жазууларын (орхон-энесай, уйгур) унутуп, араб жазуусуна өтүшүнө алып келди.

Түрк элдери бул жазууну миң жылдан ашык убак колдонду. Ага негизделген түрк жазма адабий тили өнүккөн. Ал адабий тил Караханийлер доорунда (X к. 2-жарымы – XIII к. башы) буура хан тили деп, XV кылымдан кийин түрк тили деп аталган. Ал адабий тилде араб ариби менен жазылган көптөгөн иш кагаздар, тарыхый даректер, санжыралар, ыр түрүндөгү чыгармалар биздин күнгө жетип отурат.

Кыргыз эли да революцияга чейин орток түрк тилин, анын графикалык системасы болгон араб жазуусун колдонуп келди. Ал түгүл кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн сактап, араб жазуусу менен жазгыч акын Молдо Кылычтын “Зилзалла” поэмасы (Казан, 1911), тунгуч кыргыз агарчуучулары Эшеналы Арабай уулунун “Төтө окуу” (Уфа, 1911), Осмоналы Сыдык уулунун “Мухтасар тарых-и Кыргызийа” (“Кыргыздардын кыскача тарыхы”, Уфа, 1913), “Тарых и кыргыз Шадманийа” (“Шабданга багышталган кыргыз тарыхы”, Уфа, 1915) деген китептери басылып чыккан. Бирок араб жазуусу түрк тилдеринин тыбыштык системасына туура келбеген: үндүү тамгалар аз болгон, алфавитте керексиз үнсүз тамгалар орун алып, тескерисинче, түрк тилдери үчүн зарыл **п, ч** тамгалары болгон эмес.

Октябрь революциясынан кийин араб жазуусу кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө мүмкүн болушунча ылайыкташтырылып, өзгөртүлгөн (реформаланган) кыргыз алфавити түзүлгөн. Анда 25 тамга болгон, үндүүлөрү – 4, үнсүздөрү – 20, кыбачы ичкертүү кызматын аткарган. Бул алфавит менен 1924-жылы биринчи кыргыз гезити “Эркин-Тоо” жарыкка чыкты. Ал жазуу 1930-жылга чейин колдонулуп, кыргыз улуттук маданиятынын түптөлүшүндө белгилүү роль ойногон.

Латын жазуусу. Башка түрк элдери менен бирдикте кыргыз эли 1928-жылдан тартып латын графикасына өтө баштады. Латын жазуусу жер шаарында өтө кеңири таралган жазуу. Биздин заманга чейинки VII кылымдарда пайда болгон. Анын келип чыгыш теги байыркы грек жазуусуна барып такалат.

Латын графикасы түрк элдеринин тыбыштык өзгөчөлүгүн жакшы чагылдырган, ийкемдүү болгон. Алфавит үйрөнүүгө жеңил, жазууга оңой эле. Ал кыргыз элинин сабаттуулугун арттырып, маданий деңгээлин жогорулатууда зор тарыхый мааниге ээ болду.

2012-жылдын бийиктигинен караганда өзбек, казак жана башка түрк тилдери кайрадан (жаңыдан) латын алфавитине өтүшкөн.

Орус жазуусу. Орус эли менен болгон саясий жана маданий-экономикалык мамиле улам бекемделип, чыңдалып отурду. Ошол учурдагы шартта совет эли үчүн орус тили дүйнөлүк маданиятты өздөштүрүүнүн негизги каражаты экени талашсыз эле. Бирок бул процесс табигый мүнөздө

жүрбөстөн, ашкере көкөлөгөн, улуттук тилдердин колдонулуш чөйрөсүн чектеген саясий империялык компанияга айланган шовинисттик көз караштар, өзгөчө тил саясаты өкүм сүрүп турган. Натыйжада латын жазуусу орус тилин терең өздөштүрүүгө “тоскоолдук” кылат, басмакана иштеринде “кыйынчылык” туудуруп жатат деген жасалма “далилдер” саясий акциялардын бири болду. Ушундай кырдаал башка түрк элдериндей эле кыргыздарды да орус графикасына өтүүгө түрткү берди. 1940-жылы декабрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин кезексиз чакырылган сессиясында орус жазуусуна негизделген жаңы кыргыз алфавитинин долбоору жактырылды жана ал алфавит колдонула баштады. Орус графикасы славян азбукасынан келип чыккан. Славян жазуусун IX кылымда болгар элинин уулдары эки бир тууган Кирилл менен Мефодий түзгөн. Ошондон улам бул алфавит кээде кирилица деп да аталат.

Жаңы кыргыз алфавитине орус алфавитиндеги 33 тамга толук кабыл алынган жана кошумча ө, ү, ң тамгалары киргизилген. Советтик мезгилде түрк элдеринин үч түрдүү жазуу системасын алмаштырышын бир добуштан оң, прогрессивдүү көрүнүш катары эсептеп келгенбиз. Бүгүнкү тарыхка, баскан жолубузга ар түрдүү өңүттөн, ар түрдүү көз караштан баа бере баштадык. Кайчылаш пикирлер чындыкты таанууга түрткү берип жатат.

Көрсө, 20-жылдарда эле улут маданиятынын өтүмүш салтын терең түшүнгөн айрым кыргыз атуулдары болуптур, миң жылдын ичинде араб жазуусунда түзүлгөн маданияттын наркын жогору баалашыптыр. Алсак, кыргыздын агартуучулары араб алфавитинен латын арибине өтүүнүн зарылдыгы жоктугун, араб арибинде эле калууну жактаган ойлорду жазышкан. Муну кыргыз элинин кылымдар бою чогулган тарыхы, тили, маданияты коңшулаш жашаган түрк, араб, фарс элдери менен бирге колдонуп келген, ар бир тил үчүн ийкемдүүлүгүн көрсөтө алган араб тамгасында экенин эскертип, бул тамганы эзелки илимди, маданиятты үзбөй улап келе жаткан көпүрө катары баалашкан. Тилекке каршы, алардын сунуштары ишке ашпай калды. Мейли, араб жазуусунан кол үзгөн соң, түрк тилдеринин өзгөчөлүгүнө толук ылайык келген латын жазуусун сактап калуу керек болчу. Он жыл өтпөй аны да алмаштырдык. Орус жазуусуна өтүүнүн пайдасынан зыяны чоң болду, элибиз кириллицаны ансыз да орус тили менен кошо окуп билмек. Ортодо латын арибинен эл айрылды. Эски менен жаңынын ортосу үзүлүп, илим-билимге оор жоготуу алып келди.

Бул адамдын сабатын ачууда 5-6 жыл керек кылынса, жалпы элдин сабатын көтөрүү үчүн 10-15 жыл аздык кылат. Ошентип, совет мезгилинде түрк элдери, анын ичинде кыргыз эли үч мертебе жазуусун өзгөртүп, үч

мертебе сабатсыз болушту. Аны түрк элдеринин маданиятындагы чоң жаңылыштык катары эсептөө чындыкка туура келет.

Азыр бүт түрк элдери латын жазуусуна өтүү идеясын колдоп жатышат. Бир топтору (өзбектер, азербайжандар) өттү. Бир топтору даярдык көрүүдө.

КЫРГЫЗ АЛФАВИТИ

Тилдеги тамгалардын белгилүү бир тартипке салынган ирети – алфавит делет. Кыргыз алфавитинде 36 тамга бар.

Алфавиттеги ар бир тамга баш жана кичине, басма жана жазма түрлөрүнө ээ. Ошондой эле тамгалардын атын алар туюндурган тыбыш менен чатыштырбоо керек. Мисалы, **С**: **эс** – тамга аты, **[с]** – тыбыш. Кыргыз алфавитиндеги **ь** **ь** белгилери тыбыш билдирбейт, орус тилинен кирген сөздөрдө гана колдонулат. Бул тамгалар кыргыздар үчүн ашка жүк, башка жүк.

Тамгала р	Тамгаларды н аты	Тамгала р	Тамгаларды н аты	Тамгала р	Тамгаларды н аты
Аа	А	Лл	Эл	Фф	Эф
Бб	Бэ	Мм	Эм	Хх	Ха
Вв	Вэ	Нн	Эн	Цц	Ца
Гг	Гэ	Ѓғ	Эң	Шш	Ша
Дд	Дэ	Оо	О	Щщ	Ща
Ее	Йе	Өө	Ө	Чч	Ча
Ёё	Йо	Пп	Пэ	Ъ	Ажыратуу белгиси
Жж	Жэ	Рр	Эр	Ыы	Ы
Зз	Зэ	Сс	Эс	Ь	Ичкертүү белгиси
Ии	И	Тт	Та	Ээ	Э
Йй	Ий	Уу	У	Юю	Йу
Кк	Ка	Үү	Ү	Яя	Йа

Алфавиттин практикалык мааниси чоң. Алсак, ар кандай сөздүктөр, тизмелер, китепканалардагы картотекалар, ар кандай абономент ж.б. алфавит тартиби менен түзүлөт. Ал тартип башкы тамгаларда гана эмес, кийинки тизмектеш тамгаларда да жетекке алынат. Ал **микроалфавит** деп аталат. Бул издеген сөздү, фамилияны тез табууга шарт түзөт.

Кыргыз графикасынын өзгөчөлүктөрү

Тамгалар фонеманы туюндурат. Фонемаларды туюндуруу боюнча кыргыз графикасынын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар:

1. Кыргыз графикасында көпчүлүк тыбыштын ар бири өзүнчө тамга менен белгиленген: **а, б, в, д, ж, з, и, й, л, м, н, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ц, ш, ч, ы, э**, бирок бардык учурда эле сөздөрдөгү тыбыштарга тамгалардын саны туура келбейт.

2. Созулма үндүүлөр кыска үндүүлөрдүн эки кайталынап жазылышы аркылуу туюнтулат: **аа, оо, өө, уу, үү** (тоо, суу, өөн, жаан, күү). Мындай учурда сөздөрдө тыбыштар аз, тамгалар көп болот. Мисалы, **жээктүү** деген сөздө жети тамга жазылып турат, бирок беш тыбыш бар: [ж], [ээ], [к], [т], [үү]. Ошондой эле **суу** деген сөздө да үч тамга жазылып турганы менен эки тыбыш бар: [с] жана [уу].

3. Бир эле **э** үндүү тыбышы сөз башында, ортосунда жана аягында эки түрдүү тамга менен **э, е** белгиленет: **эне, эреже, эрте, эрке**.

4. Кыргыз графикасында **к, г, ж** тамгалары экиден фонемалык вариантты билдирет. Алсак, үнсүз **к, г** тамгалары орус тилинен советтик мезгилде кабыл алынган сөздөрдү эске албаганда башка бардык сөздөрдө жоон үндүүлөр менен келип түпчүл, ичке үндүүлөр менен келип артчыл болуп, артикуляциялык жактан айырмаланса да, (**карга, каргыш, камылга, кереге, киргил, күзгү**), бир фонема катары эсептелет. Ошондой эле үнсүз **ж** тамгасы орус тилинен кирген сөздөрдөгү жылчыкчыл **ж** (**журнал, жюри, журналист, жираф**) жана кыргыз тилиндеги башка сөздөрдөгү (**жаш, жан, ажар**) бириккен **ж** (**дж**) фонемалык варианттарды туюндурат.

5. Йоттошкон **я** (йа), **ю** (йу) тамгалар жанаша айтылган эки тыбышты белгилеш үчүн, башкача айтканда, алар эки фонеманы, эки тамганы берет: **таяк, аяк, чие, иет, коён, боёк, коюн, оюн**.

6. Эгерде [й] тыбышынан кийин **оо, уу** созулмалары келсе, йоттошкон (**е, ю**) жана кыска **о, у** тамгалары менен жазылат: **аюу, коюу, боео, таео ж.б.**

7. Созулма [үү], [өө] тыбыштарынын кийин [й] тыбышы келсе, андай учурда [й] тыбышы өзүнөн мурдагы созулмалар менен бирикпейт: **чийүү, кийүү, сүйүү, күйөө, сүйөө**.

8. Үнсүз **ф, х, щ** тамгалары, **ъ, ь** белгилери дээрлик орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө колдонулат: **фонарь, фабрика, химия, художник, цирк, щетка, щи, лагерь, область, объект ж.б.**

ОРФОГРАФИЯ

- Орфография деген эмне жана анын практикалык мааниси барбы?**
- Орфографиялык принциптер эмне үчүн керек?**
- Орфографиянын жазма адабиятка тиешеси барбы?**
- Орфографиялык эрежелердин кандай пайдасы бар?**
- Орфографиялык сөздүк кандай кызмат өтөйт?**
- Кыргыз тилинде ономасикалык сөздүктөр барбы?**

Орфография грек (orthos “туура, түз”+grapha – “жазамын”) сөзү. Ал сөздөрдү, алардын бөлүктөрүн, сөз айкаштарын туура жазууну үйрөтөт. Анткени тыбыштардын тамгалар менен белгилениш өзгөчөлүктөрү, алфавиттин тилдеги тыбыштарды туюндуруу мүмкүнчүлүктөрү орфографиянын негизин түзөт да, тил илиминин башка бөлүктөрү (фонетика, орфоэпия, грамматика) менен тыгыз байланышта болот. Фонетикадан тыбыштык өзгөрүүлөр, алардын лингвистикалык табияты орфографиялык эрежелерди туура иштеп чыгууга, адабий тилдин өнүгүш багытын жетекчиликке алууга негиз берет. Демек, элдин руханий азыгынын түгөнгүз булагы болгон жазма тилдин түшүнүктүүлүгүн, жалпыга бирдейлигин ишке ашырууда, жазма карым-катышты жөнгө салууда орфографиянын кызматы өзгөчө болуп саналат. Ошондон улам орфографиялык нормалар атайын белгиленген эрежелер аркылуу системага салынат да, акырындык менен унификацияланат.

3-шөкөт-таблица

Кыргыз тилиндеги орфографиялык сөздүктөр

№	Аталышы/аты	Качан чыккан?	Көлөмү	Ким(дер) түзгөн?
1.	Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү	1938	5 миң сөз	Жамаат
2.	Орфография сөздүгү	1942	7 миң сөз	М.И.Богданова

3.	Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү	1956	11 миң сөз	Х. Карасаев, Ю.Яншансин
4.	Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү	1966	60 миң сөз	Х.Карасаев
5.	Орфографиялык сөздүк	1983	60 миң сөз	Х.Карасаев
6.	Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү	2009	80 миң сөз	Х.Карасаев

Кыргыз тили 20-30-жылдары фонетикалык принципти жетекчиликке алып келген болсо, 1938-жылы кыргыз орфографиясынын жаңы эрежелери кабыл алынат да, анда орус тилинен кирген сөздөр, орус тилиндегидей жазуу белгиленет. Орус графикасын 1941-жылы өткөндө ага ылайыкташкан жаңы эрежелер кабыл алынат (жогорудагы кыргыз тилинин орфографиясынын тарыхын чагылдырган 3-шөкөт-таблицаны караңыз).

Дүйнө тилдериндегидей эле, жазмасы өнүккөн, өнүгүп келе жаткан тилдерде, анын ичинде кыргыз тилинде да орфографиялык эрежелердин коомчулуктун жазма тилди колдонуудагы таламдардын мүмкүн болушунча ийкемдүү тейлөө максатында жана тилдин ички өнүгүшүнө ылайык толуктоолор менен тактоолорго кабылып турушу объективдүү аракеттердин катарына кирет.

Кыргыз орфографиясынын принциптери

Ар бир тилдин фонетикалык, грамматикалык түзүлүшүнө, жазма салты менен маданиятына жараша орфографиялык принциптери иштелип чыгып, алар ошол тилдеги сөздөрдү, сөз бөлүктөрүн жана сөз айкаштарын туура жазуунун негизин, өзөгүн түзүп, башкы, омоктуу багыттарын аныктайт. Ушул талаптан алганда кыргыз орфографиясында төмөндөгүдөй принциптер бар:

- морфологиялык принцип;
- фонетикалык принцип;
- тарыхый принцип;
- символикалык принцип.

Морфологиялык принцип боюнча уңгу сөздөрдүн кептик агымды тыбыштык өзгөрүүлөрүнө учурап айтылышына карабай алгачкы тыбыштык түзүлүшүн сактап жазуу. Мисалы:

- айтылышы: бүрөө, өкөө, жыгаш челек, кара гыз, оңго;
- жазылышы: бирөө, экөө, жыгач челек, кара кыз, оңго.

Бул принцип негизинен сөздүн уңгу бөлүгүн жазууда колдонулат, себеби кыргыз тилинде уңгу сөздөр тыбыштык жактан туруктуу келет. Сөздөрдүн үндүү тыбыштары артка карай үндөшүүгө, үнсүз тыбыштары артка

карай окшошууга, окшошпоого сейрек кабылат. Ушундан улам кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдү жазууда морфологиялык принципке таянуу тилибиздин лингвистикалык табиятын, фонеморфологиялык кубулушу менен көрүнүшүн эсепке алуу дегендикке жатат.

Фонетикалык принцип боюнча сөздөрдүн жана сөз бөлүктөрүнүн тыбыштык жактан кандай өзгөрүүлөргө учурап айтылса, ошол түрүндө жазылышы эсепке алынат. Мисалы: таш+луу=таштуу, эне+лар+га=энелерге, эчки+нын=эчкинин, көлдөр+га=көлдөргө.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн мүчө бөлүгү толугу менен ушул фонетикалык принципке карата өзгөрүп айтылат да, бир эле мүчө бир нече вариантка ээ болот. Дал ошол себептен мүчөлөрдү морфологиялык принцип менен жазууга болбойт: көл+ма+лар=көлмөлөр, эжеке+лар=эжекелер, кыз+лар=кыздар, жол+га=жолго.

Тарыхый (же традициялык) принциптин негизинде орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөр дал ошол орус тилинин эрежесиндей жазылат. Мындай көрүнүшкө терминдер же интернационалдык сөздөр туура келет: фонетика, лингвистика, агглютинация, галлология, менеджмент, бартер, бюллетень.

Символикалык принцип боюнча ар кандай символдордун жардамы менен жалпы аттарды энчилүү аттардан айырмалоо:

бермет – кооз зат, кооздук.

Бермет – антропоним (кишинин, айрыкча эпчинин аты).

“Бермет” – кандайдыр бир коомдук жайдын (өндүнүш мекеменин) энчилүү аты.

Жогору жакта тилибиздеги сөздөрдү жазуунун жалпы таяныч талаптарына-принциптерине токтолдук. Эмки кезек кыргыз орфографиясынын эрежелерине назар салабыз, анткени аталган орфографиялык принциптер тилибиздеги сөздөрдү, сөз бөлүктөрүн, сөз айкалыштарын туура жана талаптуу жазуунун өзөктүү багыттарын аныктайт. Ал эми орфографиялык эрежелерде болсо туура, так жазуунун конкреттүү, кеңири системасы берилет да, ошол боюнча коомчулуктан талап кылынат. Ошол боюнча алганда кыргыз орфографиясынын эрежелери бири-экинчиси менен ажырагыс абалдагы төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат:

1. Тыбыштардын жазылышы (же берилиши).
2. Баш тамгалардын жазылышы.
3. Татаал сөздөрдүн жазылышы.
4. Кабыл алынган сөздөрдүн жазылышы.

Тыбыштардын жазылышы

Тыбыштардын жазылышы боюнча бүгүнкү күндө төмөнкүдөй эрежелер бар:

1) созулма үндүүлөр бир тамганын эки ирет жазылышы менен берилет: жээк, тоок, уук, саат. Созулма үндүүлөр кыргыз алфавитинде чагылдырылган эмес, ошондуктан алар орфографиялык эрежелер аркылуу жөнгө салынат.

2) Үндүү [е] тыбышы сөз башында э, калган учурларда е тамгалары менен белгиленет: эрезе, эки, элет.

3) Төл сөздөрдө ар дайыма [йа, йе, йо, йу] тыбыштарынын айкалыштары я, е, ё, ю тамгалары менен берилет: чоюн, боек, саякат, киет.

4) [й] тыбышынан кийин созулма оо, уу үндүүлөрү келсе, ёо, юу түрүндө жазылат: коюу, баюу, аёо, боёо.

5) [й, р, л, н] тыбыштары төл сөздөрдүн башында колдонулбагандыктан, ушул тыбыштар менен иран-араб тилдеринен оошуп келген сөздөрдүн башына (түп нускасына) [ы, и] тыбыштары кошулуп айтылат: ыраазы, ыракат, ылакап, ылайым ж.б.

6) Эки үндүүнүн ортосундагы (интервалдык абалда) [б] тыбышы **в** га жакын айтылса да, **б** бойдон жазуу керек: сабак (савак эмес), табак (тавак эмес), аба ырайы (ава ырайы эмес).

Баш тамгалардын жазылышы

1) Сүйлөм баш тамга менен жазылат: Агасын көрүп ини өсөт (мак.).

2) Кыргыздын салт ырланынын ар бир сабы чоң тамга менен жазылат:

Асманда жанган жылдыздай,

Сураймын жалгыз мен гана...

(Баш тамгалардын, уландысын төмөндө “Энчилүү аттардын жазылышы” деген бөлүмдө беребиз).

Татаал сөздөрдүн жазылышы

1. Бүгүнкү күндүн деңгээлинен туруп караганда түгөйлөрү биригип кеткен, лексикалык маанилери күнүрттөнгөн, өз алдынча колдонулбаган, өз маанилерин сактабаганы менен лексикалашкан татаал сөздөр бирге жазылат: өйүз, бүйүз, быйыл, бүгүн, агайын, козугат, балжууран ж.б.

2. Башкы тамгаларынан (КМПУ – Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети), башкы муунунан (филфак – филология факультети) кыскартылган татаал сөздөр бирге жазылат.

3. Түгөйлөрүнүн алгачкы лексикалык мааниси сакталып, али толук лексикалашпаган бардык сөздөр (ошондой эле кошмок татаал сөздөр), фразеологиздер бөлөк жазылат: ар качан, жападан жалгыз, кызыл тору, бир кезде, узак жол, ким билет, жолдоштук багыт, айыл өкмөтү ж.б.

4. Кош сөздөрдүн бардык түрү дефис аркылуу жазылат: келин-кесек, кыз-кыркын, бөртөй-шөртөй, бала-чака, узун-узун, тапыр-тупур, бака-шака ж.б.

Кабыл алынган сөздөрдүн жазылышы

1. Орус тилинен жаша башка тилдерден (монгол, иран, араб) мурда өздөштүрүлүп, кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө баш ийдирилип айтылган сөздөр фонетикалык принцип боюнча жазылат: **талкуу** (монг. толхы), **сабиз** (ир. сабзи), **пейил** (ар. фейл), **номур** (ор. номер).

2. Орус тилинен кийин өздөштүрүлүп, бирок аяккы тыбыштары боюнча айтууга кыйынчылык келтирген сөздөр да кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылып жазылат: диалекти, облус, отпуска, кеңсе, текис ж.б.

3. Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн аягы **-ск, -кт, -фть, -нг, -нк** сыяктуу тыбыштардын айкашы менен бүтсө, аларга мүчө жалганганда, уңгу менен мүчөнүн ортосуна бир кууш үндүү - [ы, и, у, ү] тыбыш кошулуп айтылат да, жазууда ошол көрүнүш сакталат: факт – фактыда, акт – актыга, актыдан ж.б.

4. Аягы **-пп, -тт, -сс, -мм** кош үнсүздөр менен аяктаган сөздөрдөгө ушундай тыбыш менен башталган мүчөлөр айкашса, окшош үнсүз катар келбейт да, алардын бирөө түшүрүлүп айтылат: класс+сыз=классыз, киловатт+та=киловатта, грамм+мын=граммын (бир граммын) ж.б.

ЭНЧИЛҮҮ АТТАРДЫ ЖАЗУУ

Бүгүнкү күнгө чейинки орфографиялык эрежелерде, орфографиялык сөздүктөрдө башы ачылбай “баш тамгаларды жазуу” же “баш тамгалардын колдонулушу” деген сыяктуу темалардын астында берилип келе жаткан материалда синтаксистин маалыматы менен орфографиянын берилиши бирге каралууда. Бул жерде биз энчилүү аттарды/аталыштарды, ономастикалык категория жана бирдик катары карап, ошол аспектиден алардын жазылышына назар таштайбыз. Азыркы кезде ономастика илими калыптанып бара жаткан учур. Энчилүү аттардын жазылышынын дээрлик бардык көрүнүшү ономастика менен байланыштуу. Мына ошол себептен сөз болуп жаткан маселенин практикалык маселелерине көңүл бурууда ономастиканын бөлүнүштөрү боюнча назар салабыз.

Антропонимдердин (энчилүү адам аттарынын) жазылышы

1. Антропонимдер (өзүнүн энчилүү аты, атасынын аты, фамилиясы, псевдоним – жашыруун аты, ылакап аты) баш тамга менен жана бөлөк жазылат: **Толгонай, Нуска, Санат, А.Токомбаев (Балка), Тоголок Молдо, Молдо Ныяз, Жеңижок (Өтө Көкө уулу), Ш.Жапаров, К.Эралиев, Касым Тыныстанов, Эшеналы Арабаев.**

2. Антропонимдер, эгерде эки же үч курамдан куралган болсо (кыргыз жазма салты боюнча), бардык компоненти бириктирилип, баш тамга менен жазылат: **Жуманазар (жума+назар), Жолболду (жол+бол+ду), Сатыбалды (сат+ып+ал+ды), Кудайкул (кудай+кул), Таттыбүбү (татты+бүбү), Бүбүсара (бүбү+сара).**

3. Ар кандай титилатурасы, мансап даражасы, аты-жөнү уланып берилүүчү, түшүндүрүүчү жалганма компоненттер уулу, кызы, баласы, келини, тегин сыяктуу юридикалык терминдер кичине тамга менен жана бөлөк берилет, жазылат: **Тунук Шералы кызы, Жанболот Эламан уулу, Акжол Абдыганы тегин, Курманжан датка, Саякбай манасчы, Манас баатыр, Барпы акын, Эсетебес төкмө, Айкыз чебер.**

4. Мифоперсенимдер (мифолоиялык энчилүү аттар) кыргыз жазма салты боюнча, эгерде алар татаал түзүлүштө болсо, алардын ар бир курамы бөлөк жана баш тамга менен жазылат: **Акыл Карачач, Жээренче Чечен, Асан Кайгы, Умай Эне, Кыдыр Ата, Баба Дыйкан, Көкө Теңир.**

Топонимдердин (жер-суу аттарынын, аталыштарынын) жазылышы

1. Эгерде Кыргызстандын аймагындагы кыргыз топоними болсо, алар эки же үч курамдан түзүлгөн болсо, ар бир компоненти баш тамга менен жана ортосуна дефис коюлуп, айтылышы боюнча жазылат: **Алтын-Бешик, Жети-Кечүү, Ысык-Көл, Чоң-Сары-Ой, Ала-Тоо, Шор-Булак, Он-Бир-Жылга, Чет-Кой-Суу, Чоң-Алай.**

2. Азыркы кыргыз мамлекетине жакын, чектеш, аймакташ жерлердеги жер-суу аттары, тарыхый топонимдер, ошондой эле жөнөкөй (бир сөздөн турган) топонимдер баш тамга менен, айтылышындай, улуттук салтын сактоо менен берилет: **Сүлүктү, Кулунду, Лейлек, Сокулук, Чүй, Алай, Алматы, Анжыян, Кокон, Дүйшөмбү, Ташкен, Самаркан.**

3. Бир топ эргонимдердин (мамлекеттердин, мекемелердин, мамлекеттик жогорку уюмдардын, органдардын) аттары, аталышы (аталыштары) ар бири баш тамга менен бөлөк жазылат: **Кыргыз Республикасы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясы, Кыргыз Республикасынын Жогорку**

Кенешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны (мындайча жазыла тургандардын толук тизмеси орфографиялык сөздүк, тизме менен аныкталууга тийиш).

4. Эгерде географиялык аталыштарга (аттарга) айыл, арал, ашуу, тоо, булуң, канал, деңиз сыяктуу топо терминдер уланса, алар топонимдерден кийин, өзүнчө бөлөк жана кичине тамга менен жазылат: **Кичи-Жаргылчак айылы, Кара-Буура ашуусу, Жапардын кудугу, Карагаттынын бели, Сүйүндүн конушу.**

5. Жер-суу аттарында чыгыш, батыш, түндүк, түштүк, ошондой эле борбор, орто, кичи деген географиялык түшүнүк менен байланышкан сөздөр координаттык мааниде колдонулса, бөлөк жана баш тамга менен жазылат: **Түштүк Кыргызстан, Түндүк Казакстан, Ыраакы Чыгыш, Чыгыш Өлкөлөр, Орто Азия, Борбор Азия.**

6. Эргонимдердин (айрыкча мекемелердин, бөтөнчө окуу жайларынын аталыштары) ар бир курамы өзүнчө бөлөк, бир гана баш сөзү (аталышы) баш тамга менен, калгандары кичине тамга менен жазылат: **Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети, Ош мамлекеттик университети, Кыргыз мамлекеттик улуттук университети.**

Ономастиканын башка бөлүмдөрү боюнча

1. Зоонимдик (жаныбарларга берилген энчилүү) аттар, эгерде татаал курамдан турса, бириктирилип, баш тамга менен жазылат: **Аккула, Тайбуурул, Желжетпес, Мойнок, Акшумкар, Кабылан.**

2. Этнонимдер (уруулардын, уруктардын, элдердин, калктардын, тайпалардын аттары) кичине тамга менен жазылат: **кыргыз, казак, өзбек, орус, сарбагыш, солто, тагай, кесек, басыз, саруу, бугу, таздар, бешим, үчүм, кожокелди.**

3. Ордендердин, медалдардын аталыштары (аттары) баш тамга менен жана тырмакчага алынып, ал эми орден, медаль деген сөздөр кичине тамга менен жазылат: **“Достук” ордени, “Манас” ордени, “Каармандык” медалы, “Баатыр эне” ордени, “Эне даңкы” медалы.**

4. Хрононимдердин (тарыхый окуялардын, майрам күндөрдүн, олуттуу даталардын) биринчи сөзү баш тамга менен башталып, калгандары кичине тамга менен бөлөк-бөлөк жазылат: **Нооруз майрамы, Курман айт майрамы, Билим күнү, Шанхай беш илтик келишими, Үркүн окуясы.**

5. Коомдук-маданий жайлардын, жекеленген мекеме-ишканалардын аталышы (аты) гана баш тамга менен жана тырмакчага алынып, калган түшүндүрмө сөздөрү (компоненттери) кичине тамга менен жазылат: **“Ак жибек” чакан ишканасы, “Ала-Тоо” мейманканасы, “Алтын-Бешик” жоопкерчилиги чектелген чакан ишканасы, “Илим” басмаканасы,**

“Кыял” элдик кол өнөрчүлөр бирикмеси, “Умай эне” медициналык борбору.

б. Адабий, көркөм, элдик чыгармалардын, утурумдук басылмалардын аттарынын (аталышынын) эки же андан көп сөздөн тургандарынын биринчи сөзү баш тамга менен, калгандары кичине тамга менен тырмакчага алынып жазылат:

утурумдук басылмалардын аттары: **“Ала-Тоо”, “Байчечекей”, “Чалкан”, “Кут билим”, “Кыргыз туусу”;**

көркөм өнөр чыгармалары: **“Саманчы жолу”, “Ажал ордуна”, “Көл боюнда”, “Айчүрөк”;**

комуз күүлөрүнүн аттары: **“Ак тамак, көк тамак”, “Күйдүм чок”, “Таң булбулу”, “Алымкан”, “Насыйкат”, “Камбаркан”, “Сынган бугу”, “Бекарстан тайчы”;**

көркөм-чыгармалардын аттары: **“Тоо арасында”, “Биринчи мугалим”, “Жолборс терисин кийген баатыр”, “Майдан”;**

элдик ырлардын аттары: **“Бекбекей”, “Шырылдаң”, “Оп майда”.**

АДАБИЙ ТИЛ ЖАНА ДИАЛЕКТИЛИК КӨРҮНҮШТӨР

Жалпы элдик (орток), бирдиктүү, нормативдүү мүнөздөгү көрүнүштөр – адабий тилдин эң негизги жана башкы көрсөткүчтөрдүн, белгилеринин бири. Ошондон улам адабий тилди толук өздөштүрүү үчүн оозеки сүйлөө да, жазуу иштерин да анын бардык нормаларын туура колдонуу милдети коюлат.

Адабий тил – улуттук тилдин өнүктүрүлгөн эң бийик формасы болуп саналат. Дал мына ошондуктан анын оозеки да, жазма түрү да коом үчүн үзгүлтүксүз кызмат кылат. Адабий тилди жергиликтүү диалектилерге салыштырганда анын коомдук функциясы алда канча кеңири жана перспективалуу, себеби мамлекеттин масштабындагы бардык иш аракеттер, тактап айтканда, окуу китептери (окумдар) менен окуу куралдары (окумалар), илимий, адабий жана утурумдук басылмалар, кеңсе иштери, мамлекеттик мыйзамдар, маданий ж.б. аракеттер мына ушул тилде – адабий тилде жүргүзүлөт.

Адабий тилдин нормалары узак убакыт бою тилдик каражаттарды кылдаттык менен иргөөнүн натыйжасында жалпы элдик тилдин базасында сөз устаттары – жазуучу-акындар, маданий, саясий ишмер-кызматкерлер, окумуштуу-устаттар, педагогтор, журналисттер, акылмандар тарабынан иштелип чыгат. Жалпы элдик тилдин өркүндөтүлгөн, кылдаттык менен тандалып алынган жана жаңы деңгээлге көтөрүлгөн болуп саналат да, ал өзүнүн табигый тамырынан, кыртышынан алыстабайт жана көркөм сөз

устаттарынын чыгармаларына азык берип туруучу соолбос булак бойдон жашоосун уланта берет.

Адабий тилдин түзүлүп, анын жалпы элдик бирдиктүү нормаларынын калыптанышы калктын калың катмарын тейлеген жазуунун пайда болушу менен тыгыз каралат, анткени жазуу болмоюнча, эч бир тил толук өзүнүн адабий нормаларына багыт да ала албайт, ээ да боло албайт. Белгилеп кете турган олуттуу бир жагдай, кыргыз адабий тилинин оозеки формасы, жазмасына караганда алда канча мурда жөндөлүп, өнүгүп-өркүндөө процессти башынан кечирип турган. Буга элдик оозеки чыгармалар – “Манас”, “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Кожожаш”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Аксаткын менен Кулмурза”, “Жаңыл Мырза”, “Жаныш-Байыш”, “Мендирман”, “Кедейкан” сыяктуу эпостордун, макал-ылакаптардын жана башка элдик чыгармалардын калк арасында жашап, үзгүлтүксүз элге кызмат кылышы далил.

Кыргыз адабий тили фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык жактан кыргыз тилинин бардык диалект, говорлоруна мүнөздүү болгон жалпы белгилерди өз ичине камтуу менен улуттук жааматтын бүт мүчөлөрү үчүн бирдей мамиле жасоо, пикирлешүү каражаты катары кызмат кылат жана улуттук жааматка бириктирип турат, башкача айтканда, улуттук идеология милдетин өтөйт. Адабий тил дал мына ушул жалпы улутка кызмат кылгандыгы боюнча өзүнүн базасынан, өзөгүнөн –жергиликтүү диалектилер менен говорлордон айырмаланат.

Башка тилдер сыяктуу эле кыргыздын тили да диалектидерге, говорлорго ажырайт. Диалект деп – жалпы элдик тилге мүнөздүү белгилер менен катар өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгон жергиликтүү элдин тилин айтабыз. Ал эми диалектилердин ичиндеги майдараак айырмачылыктарды говор дейбиз. Диалектилер менен говорлор жалпы элдик тилдин тарыхый өнүгүшүндө анын өкүлдөрүнүн ар кандай саясий-экономикалык жактан чачырандылыкта жашашы, жер шартына жараша чарба жүргүзүүнүн бөтөнчөлүктөрү, коңшу тилдердин таасири жана башка факторлордун негизинде, натыйжасында пайда болгон тилдик көрүнүштөр болуп саналат.

Тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн диалектология изилдейт. Таанымал диалектолог Б.М.Юнусалиевдин пикири боюнча, кыргыз тилинде бири-бирине жакын үч диалект бар. Алар түндүк диалект, түштүк-чыгыш диалект, түштүк-батыш диалект. Ар бир диалект өзүнө таандык болгон бир аз фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ.

КЫРГЫЗ ФОНЕТИСТТЕРИ

Кыргыз тилинин фонетикасынын илимий деңгээлде, учур талабына, коомдук муктаждыгына, зарылдыкка жараша изилдене башташы 70-жылдарга туура келет. Ага төмөнкү окумуштуулардын кошкон салымы бараандуу:

Ахматов Токтосун Керимбаевич (1929-2009) филология илимдеринин доктору (1969), профессор (1971), Кыргыз Республикасынын УИАсынын корреспондент-мүчөсү (1984), 6 томдуу кыргыз улуттук универсалдык “Кыргыз Совет Энциклопедиясын” (КСЭ, 1976-1980, 1-6-том) түзүүгө катышкан. Бир нече окуу китептеринин (окумдардын) автору жана авторлошу.

Кыргыз тилинин фонетикасын илимий деңгээлде, ошондой эле инструменттердин жардамы менен негизги изилдеген окумуштуулардын бири, алгачкысы. Кыргыз тилинин фонетикасынын ЖОЖдордо илимий жана нормативдүү, стабилдүү курс катары окутулушуна, туруктуу адистик сабактардан болушуна салым кошкон. Буга анын төмөнкү эмгектери далил: “Звуковой строй современного киргизского литературного языка” (1-2-бөлүк, 1968, 1970), “Азыркы кыргыз тили” (1978, 1990) ж.б.

Садыков Ташполот (1949). Филология илимдеринин доктору, профессор Ташполот Садыков 1949–жылы 31–октябрда Ош областынын Өзгөн районундагы Эркин–Тоо айылында туулган, филология илимдеринин кандидаты (1982), доктору (1995), профессор (2007), түркология, морфонология, грамматика, компьютердик лексикография, тил теориясы жана салыштырма типология багытындагы белгилүү адис. Эл аралык Ата-Түрк-Ала-Тоо университетинин жана Бишкек гуманитардык университеттин профессору, академик Р.Г. Пиотровскийдин шакирттеринин бири, Эл аралык компьютердик жана инженердик лингвистика мектебинин мүчөсү, академик Б.М. Юнусалиев (1994) жана агартуучу И.Арабаева атындагы (1997) сыйлыктардык ээси, Эл агартуунун отличниги (2006).

Башталгыч мектепти туулуп өскөн Эркин-Тоо айылынан, сегиз жылдыкты 1963–жылы Салам–Алик кыштагынан, орто мектепти 1966–жылы Чаткал районундагы Шакафтар жатак мектебинен бүтүрөт. Бир жыл Бишкектеги Ленин заводунда жумушчу болуп иштейт.

1967–жылы КМУУнун физика факультетине өтөт. 1972–жылы университетти бүткөн соң Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунда жаңы ачылган Эксперименталдык тил илими лабораториясына инженердик кызматка жолдомо берилет. Академиялык мектептин таалим-тарбиясы менен колдонмо жана теориялык лингвистиканын өзөк маселелерине жакындан аралаша баштайт. Жаш изилдөөчүнүн илимге болгон дилгириги бааланып, 1975-жылы Улуу Жеңиштин 30-жылдык

маарекесинде Кыргызстандагы жаш окумуштуулардын жеңүүчүсү катары Москвага барып келген.

1976–жылы СССР Илимдер Академиясынын Ленинграддагы бөлүмүнө компьютердик жана инженердик лингвистика багыты боюнча эки жылдык такшалууга жиберилет. А.Н.Кононов, С.Д.Кацнельсон, В.С.Храковский, А.М.Шербак, Г.П.Мельников, С.Н.Иванов сыяктуу дүйнөгө таанымал окумуштуулардан дарс алып, инженердик жана компьютердик лингвистика адистиги боюнча Ленинград (Санкт–Петербург) университетинде окулган Р.Г.Пиотровский, С.Я.Фиталов, А.С.Герд, В.В.Богданов, В.А.Звягинцев, Л.Р.Зиндер, Л.В.Бондарко, А.М.Маслов, С.Г.Мартыненко, В.Д.Бутуров сыяктуу чыгаан илимпоздордун сабактарына катышып, сынактардан өтөт. Илимий такшалуудан ийгиликтүү өткөндүгү жана окуусун улантыш үчүн Ленинград университетине аспирантурага жолдомо алат. 1978–82–жылдары Ленинград университетинде дүйнөдөгү инженердик лингвистика илиминин негиздөөчүсү, атактуу окумуштуу Р.Г.Пиотровскийдин жетекчилиги менен аспирантурада окуйт.

1982–жылы Ленинград университетинде 10.02.19 – Структуралык, прикладдык жана математикалык лингвистика адистиги боюнча «Кыргыз тилиндеги атооч сөздөрдүн морфологиясын ЭЭМде моделдөө» деген темада аткарылган кандидаттык диссертациясын коргойт. Сөз маанисинен сөздүн өзүн компьютер аркылуу синтездөө маселесин ишке ашырган бул эмгеги, андагы илимий табылга-натыйжалары жана иштеп чыккан өздүк технологиялары менен Т.Садыков түркологияда алгач ирет компьютердик лингвистика багытынын пайдубалын түптөйт жана андан ары өнүктүрөт. 1982–90–жылдары Кыргыз Республикасынын УИАсынын Тил жана адабият институтунда кенже, ага, жетектөөчү илимий кызматкер болуп иштейт да, академияда ачылган алгачкы доктурантурага кабыл алынат. 1991-97-жылдары Түркология жана грамматика бөлүмдөрүнүн башчысы, докторлук диссертация коргоо боюнча адистештирилген кеңештин окумуштуу катчысы. 1997-2000-жылдары Эл аралык Ата-Түрк-Ала-Тоо университетинин биринчи проректору, 2000-01-жылдары Кыргыз-түрк Манас университетинин профессору, 2005-07-жылдары И.Арабаев атындагы КМУнун алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз тили кафедрасынын башчысы, 2002-жылдан бери Бишкек гуманитардык университетинин профессору кызматында иштейт. Учурда Эл аралык Ата-Түрк-Ала-Тоо университетинде Гуманитардык жана так билимдер факультетинин деканы катары эмгек жолун улантууда.

1995-жылы Казак Улуттук Илим академиясы Ахмет Байтурсун уулу атындагы Тил тааным институтунда 10.02.06 – Түрк тилдери адистиги боюнча

«Кыргыз фонологиясы менен морфонологиясынын теориялык негиздери» аттуу темада аткарылган докторлук диссертациясын коргойт. Окумуштуунун бул эмгеги капсалаңдуу жылдардын жазыксыз курманы болгон Ишеналы Арабай уулу, А.Байтурсун уулу, Касым Тыныстан уулу сыяктуу кыргыз-казак залкарларынын илимий мурастарын дүйнөлүк деңгээлде алып чыгууга өбөлгө түзөт. «Азыркы кыргыз тили: фонетика», «Азыркы кыргыз тили: морфология», «Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы», «Сөз жасам», «Кыргыз фонологиясы менен морфонологиясынын теориялык негиздери», «Түркчө-кыргызча котормо теориясы жана практикасы», «Түрк тилдеринин тарыхы», «Маданий аралык коммуникация», «Адабий тилдин нормасы», «Компьютердик лингвистика», «Колдонмо лингвистикага киришүү» сыяктуу курстардан дарс окуйт.

Кыргыз тилинин фонологиясы, морфонологиясы, морфологиясы, орфографиясы, түрк тилдеринин машина фонду, «Манас» эпосунун ар кандай версиядагы сөздүктөрү, маалыматтар базасы, тектеш жана тектеш эмес тилдердин типологиясына байланыштуу 150гө жакын илимий эмгеги, анын ичинде 2 илимий монографиясы жана «Сорос-Кыргызстан» фондунун баш байгесин жеңип алган 2 окуу китеби жарык көрөт. 1992–жылы ноябрь айында азыркы түрк тилдеринин алфавити боюнча Стамбул шаарында (Мармара университети) өткөрүлгөн Эл аралык симпозиумга, 1994–жылы март айында Берлин шаарында (Азат университети) өткөрүлгөн «Борбордук Азия элдеринин менталитети» аттуу Эл аралык конгреске, 2005-жылы май айында Кыргызда уюшулган 1-түркологиялык симпозиумга, Минск, Петербург, Таллин, Кишенев, Махачкала, Минск, Симферополь, Алматы калаларында өткөрүлгөн Эл аралык илимий форумдарга катышып, баяндама жасайт. Илимдин төрт кандидаты менен ондон ашуун магистринин устаты. Беш докторлук жана онго жакын кандидаттык диссертацияга расмий оппонент болот. Анын илимий жетекчилиги менен бир катар докторлук, кандидаттык, магистрлик диссертациялар иштелүүдө¹².

Азыркы учурда Т.Садыковдун жетекчилиги жана тикелей өзүнүн катышуусу менен улуу манасчыларыбыз Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Карала уулу жана кытайлык жазма манасчыбыз Жүсүп Мамайдын нускаларынын негизинде «Манас» эпосунун чоң көрсөткүч сөздүгүнүн кыргызча-түркчө, кыргызча-англисче, кыргызча-орусча, кыргызча-арапча, кыргызча-кытайча, кыргызча-немисче, кыргызча-фарсыча версиялары», «Манас» эпосунун маалыматтар базасы» аттуу долбоорлор ишке ашырылууда. Булардын ичинен «Манас: кыргызча-түркчө чоң көрсөткүч сөздүк» аттуу 1500

¹² Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери: Библиографиялык тактам, окума, 1-том.- Б.- Н., 2004.–153–155–б.

беттен турган фундаменталдуу эмгеги Түрк тил курумы тарабынан (2012) басып чыкты

Ташполот Садыковдун филологиялык түшүнүгү кенен жана терең, ой жүгүртүүсү оптималдуу, кабыл алуусу глобалдуу. Өзгөчө кайталангыс залкар, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз филологдорунун – Касым Тыныстановдун, Токтосун Ахматовдун, Жеңишбек Сыдыковдун, Абдыкадыр Орусбаевдердин интеллектуалдуу ойлорун урматтоо менен чыгармачылыкта өнүктүрүп, өзүнүн илимий лабораториясына сиңире алган, Ленинград лингвистикалык/фонологиялык багытын түркологияга (анын ичинде кыргыз филологиясынын кыртшына) алып өтүп, жасалгалуу түрдө жалгаштырган жаңычыл, илимий инсан.

Орусбаев Абдыкадыр (1937-2009) – филология илимдеринин доктору (1990), профессор (1992). Учур талабына ылайык бир нече эмгетерди жараткан. Кыргыз тилинин фонетикасын – акцентологиясын, тыбыштардын сегменттик жана суперсегменттик катышын, кубулушун эксперименталдык жана байкоо жолу менен изилдеген. Кыргыз, орус тилдеринин фонетикалык көрүнүштөрүнө назар топтогон. Фонетикалык багыттагы негизги эмгектери булар: “Киргизская акцентуация” (1974), “Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр” (1991).

Дыйканов Карбоз (1922-1990) – филология илимдеринин кандидаты (1953), профессор (1989). Кыргыз орфографиясынын актуалдуу маселелерине арнап төмөндөгү эмгектерди жазган: “Кыргыз жазуусунун тарыхынан” (1959, авторлош), “Кыргыз тилиндеги үндүүлөр” (1959), “Кыргыз тилинин фонетикалык таблицалары” (1964), “Кыргыз тилинин таблицалары” (1971), “Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы” (1986), “Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы боюнча методикалык колдонмо” (1988), “Кыргыз тили таблицасы түрүндө” (1989), “Кыргыз тилинин фонетикасы жана лексикасы” (1989), “Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары” (1990).

Жалилов Абдыманап (1949) – БАТМУнун профессору. Бир топ окуу куралдарын жараткан таанымал лексикограф жана лексиколог. Кийинки кезде кыргыз тилинин фонетикасына жаңыча, айрыкча практик катары көз караштан мамиле жасаган окумуштуу. Ушул багытка байланыштуу “Азыркы кыргыз тили” (1-бөлүк: Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология, 1996) деген оригиналдуу эмгеги жарык көрдү.

Мамытов Жумаш (1935-2010) – филология илимдеринин доктору, профессор (2000). Кыргыз лингвистикасында лексиколог катары кеңири таанымал, бирок кийинки кезде “Азыркы кыргыз тили” (фонетика жана лексикология, Бишкек, 1999) деген эмгегинде кыргыз тилинин фонетикасына

негизинен практик катары кайрылган жана ушул эмгегинде кыргыз фонетикасына байланыштуу өзүнүн проблемалуу ойлорун ортого салган.

Сыдыков Жеңишбек (1945-2009) – филология илимдеринин доктору (1991), профессору (1992), Кыргыз Республикасынын УИАсынын корреспондент-мүчөсү (1993). Кыргыз фонетикасына байланыштуу эмгектери басылып чыккан: “Кыргыз тилиндеги басымсыз үндүүлөр” (1978), “Кыргыз жана англис тилинин салыштырма фонетикасы” (1984), “Азыркы кыргыз адабий тилинин жана диалектилеринин тыбыштык түзүлүшү” (1990).

Токтоналиев Курманбек Токтогулович (1953) – филология илимдеринин кандидаты (1992), филология илимдеринин доктору (2004), драматург, Кыргызстан жазуучулар Союзунун мүчөсү.

1970-жылы Киров атындагы мектепти, 1975-жылы КУУнун Филология факультетин бүтүргөн. Ушул эле жылы КРнын ИАсынын Тил жана адабият институтунда кызматкер, андан кийин 1977-80-жылдары Москва шаарындагы СССР ИАсынын Тил таануу институтунда аспирантурада окуйт.

1992-жылы Казак Республикасынын ИАсынын корреспондент-мүчөсү К.Мусаевдин жетекчилиги менен “Кыргыз тилиндеги буйрук сүйлөм” деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. Ал эми 2004-жылы “Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы” деген докторлук диссертациясын коргогон.

К.Т.Токтоналиевдин кыргыз тилинин фонетикасына байланыштуу бир топ эмгектери жарык көргөн. Алардын кээ бирлерин санап өтсөк: “Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр: 1-бөлүк – Сегменттик бирдиктер. – Исследования по фонетике киргизского языка. Часть II. Суперсегментные единицы” (авторлошу- Орусбаев А.) (1991), “Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы” (2004) ж.б.

Кыргыз тилинин залкарлары – Э.Арабаев, К.Тыныстанов, И.А.Батманов, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, К.Карасаев, Б.Ө.Орузбаева ж.б. Алар жалпы кыргыз тилине, анын ичинде кыргыз фонетикасына да салым кошушкан жана жогоруда аталган азыркы кыргыз фонетисттери биринчи кезекте кыргыз тилинин залкарларынан, анан түркологдордон таалим алышкан.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФОНЕТИКАСЫ БОЮНЧА ТИПТҮҮ ПРОГРАММА

Фонетика тууралуу түшүнүк. Фонетиканын объектиси (же фонетика эмнени үйрөтөт?). Фонетиканын түрлөрү жана анын алдына койгон максатына, алган багытына карай (жеке, жалпы; нормативдүү; илимий; баяндама, сыпаттама, эксперименттик, тарыхый ж.б.) бөлүнүшү.

Тыбыш жөнүндө түшүнүк. Тыбыштын жасалышы жана тыбыш жасоочу органдар, алардын аткарган кызматына карай (активдүү, пассивдүү) бөлүнүшү.

Тилдеги тыбыштардын үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшү. Алардын анатомо-физиологиялык, акустика-артикуляция жана лингвистикалык өзгөчөлүктөрү, мүнөздөмөсү.

Үндүү тыбыштар, алардын мүнөздөмөсү жана үндүү тыбыштардын: 1) тилдин катшына (турушуна) же горизонталдык абалына карай (жоон, ичке); 2) жаактын ачылышына карай (же тилдин вертикал абалына) карата (кең, кууш); 3) эриндин чормоюшуна карай (эриндүү, жалжагай); 4) кеткен убакытка (үн узундугуна) карай (кыска, созулма) болуп бөлүнүшү.

Үндөштүк (сингармонизм) – кыргыз тилинин фонетикасындагы эң олуттуу мыйзам. Анын түрлөрү. Үндөштүк мыйзамынын бузулган жана сакталган учурлары.

Үнсүз тыбыштарга лингвистикалык мүнөздөмө. Үнсүз тыбыштардын: 1) жасалыш ордуна карай (эринчилдер, тишчилдер, уччулдар ж.б); 2) үн менен тыбыштын катышы боюнча (каткалаңдар, жумшактар, уяңдар); 3) жасалыш ыгына, акустикалык табиятына жараша (жарылмалар, жылчыкчылдар, капталчыл, дирилдеме ж.б.) бөлүнүшү.

Үнсүз тыбыштардын сөз ичинде (алга, артка) ээрчишүүсү, ассимиляция (окшошуу) жана диссимиляция (окшошпоо). Үндүү тыбыштардын үнсүз тыбыштарга жана үнсүздөрдүн үндүүлөргө тийгизген таасирлери тууралуу, тыбыштардын өз ара таасирлери жана алардын комбинатордук өзгөрүштөрү (каткалаңдашуу, жумшаруу, эриндешүү, мурундашуу, тандайлашуу, көмөкөйлөшүү).

Тилдин фонетикалык структурасы, фонетикалык адаптация жана фонология жөнүндө маалымат. Сөздө үндүү тыбыштардын түшүп калышы жана кошулуп айтылышы. **Синерезис** жана **диареза** тууралуу түшүнүк.

Транскрипция, анын түрлөрү жана транслитерация тууралуу маалымат.

Муун. Муун тууралуу түшүнүк жана анын түрлөрү. Кабыл алынган (жаңы) сөздөрдөгү муундун түрлөрү. Сөздү муунга бөлүштүрүүнүн принциптери жана муундун структурасы.

Ташымал, анын муун менен байланышы жана ташымалдын тилдин жазуу маданияты менен карым-катышы.

Басым, анын тилдеги кызматы жана басымдын түрлөрү. Орус тилинен кабыл алынган сөздөрдөгү басым. Кыраат (интонация), тыным (пауза).

Орфоэпия жана **орфография** жөнүндө жалпы маалымат. Сөздөрдүн айтылышы менен жазылышынын дал келиши жана дал келбестиги. Кыргыз орфоэпиясынын принциптери (анын такталган жана тактала элек жактары). Кабыл алынган сөздөрдүн айтылышы жана жазылыш. Кыргыз адабий тили, анын орфографиясынын (фонетикалык, морфологиялык) принциптери жана символикалык, тарыхый, этимологиялык принциптер жөнүндө маалымат. Энчилүү аттарды, эргонимдерди жазууда колдонулган принциптер. К, г, ж, е, ң, ю, я; щ, ц тамгаларынын, ошондой эле э жана созулма үндүүлөрдүн жазылышы. Сөздөрдү баш тамга менен жана ортосуна дефис коюп жазуунун мааниси. Кыргыз орфографиясынын (1928-1930, 1930-1940, 1940-1946, 1946-1956, 1956-1993, 1996, 2009) тарыхынан маалымат.

Графика жана **алфавит** тууралуу түшүнүк. Жазуунун пайда болушу жана түрлөрү. Жазуунун коом турмушундагы кызматы, ролу, мааниси. Фонетика менен графиканын байланышы. Кыргыз эли колдонгон (V-VIII к.) Орхон-Енисей; 1924-жылга чейин колдонулган (реформаланбаган) араб алфавити; реформаланган 1924-1939-жылдары колдонулган араб алфавити; 1940-жылдан ушул күнгө чейин колдонулуп жаткан (кириллица) жазуулар жөнүндө маалымат. Алфавитти алмаштыруунун (реформалоонун) негизги себептери, факторлору жана тил саясаты.

Кыргыз тилчи – фонетисттери (К.Тыныстанов, Т.Ахматов, Т.Садыков ж.б.), алардын кыргыз жаңы жазма маданиятына кошкон салымдары.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФОНЕТИКАСЫ БОЮНЧА ЖАНА СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ДАЯРДАНУУСУНА СУШУШТАГАН, ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

Абдуллаев Э., Исаев Д. Кыргыз орфографиясынын эрежелери: (практикалык колдонмо).- Оңдолуп, толукталып 3-басылышы.- Фрунзе: Мектеп, 1986.- 120 б.

Абдуллаева Э. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика, орфография, графика, грамматика жана орфоэпия): ЖОЖдордун филфагынын кыргыз тили жана адабияты бөлүмүнүн студенттери үчүн.- Бишкек: Кыргызстан, 1998.- 256 б.

Азыркы кыргыз адабий тили.- Б.: Avrasya Press, 2009.- 928 б.

Асаналиев Ү. Кыргыз тилинин жана орфографиясынын айрым маселелери: (Окуу куралы).- Бишкек: КМУУ, 1993.- 120 б.

Ахматов Т.К. Звуковой строй современного кыргызского литературного языка: (Экспериментально-фонетическое исследование). Часть I. Фрунзе: Мектеп, 1968.- 192 б.

Ахматов Т.К. Звуковой строй современного кыргызского литературного языка: (Экспериментально-фонетическое исследование). Часть II. (Пособие для студентов вузов).- Фрунзе: Мектеп, 1970.- 156 б.

Ахматов Т., Давлетов С., Жапаров Ш., Захарова О.В. Кыргызский язык: (Учебник для русских групп вузов Кыргызской ССР).- Фрунзе: Мектеп, 1975.- 302 б.

Ахматов Т., Давлетов С., Жапаров Ш. Кыргыз тили. КРнын ЖОЖдорунун орус тайпалары үчүн окуу китеби.- Оңдолуп, толукталып, 2-бас.-Бишкек: 2007.-306 б.

Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика, лексика).- Фрунзе: Мектеп, 1978.- 176 б.

Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили: (Фонетика, лексика).- Фрунзе: Мектеп, 1990.- 234 б.

Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: (Фонетикалык сөз жасоо жана лексикалык стилистика).- 2-китеп: Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби.- Бишкек. 2000.- 202 б.

Жапаров Ш., Суеркулова А. Фамилии, имена и псевдонимы кыргызских авторов в русской транскрипции: (Практическое пособие).- Фрунзе, 1990.- 182 б.

Дыйканов К., Кудайбергенов С., Яншансин Ю. Кыргыз тилинин жазуусунун тарыхынан.- Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958.- 72 б.

Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр.- Фрунзе, 1956.- 66 б.

Дыйканов К. Кыргыз орфографиясынын айрым маселелери боюнча методикалык колдонмо.- Фрунзе, КМУ, 1988.- 108 б.

Дыйканов К. Кыргыз тили таблица түрүндө.- Алматы, 1989.- 392 б.

Дыйканов К. Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары.- Алматы, 1990.- 399 б.

Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхы.- Бишкек КМУУ – Кыргыз филологиялык борбору, 1995. 1-том.- 126 б.

Дыйканов К. Кыргыз тилинин фонетикасы жана лексикасы.- Бишкек, КМУУ, 1991.- 121 б.

Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. 1-бөлүк: (Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология).- Бишкек, Кыргыз – Сорос фонду, 1996.- 232 б.

Жапаров Ш. Кыргызская антропонимика.- Бишкек: Илим,1992.- 191 б.

Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери: Библиографиялык тактам, окума, 1-том.-Бишкек-Нарын, 2004.-228 б.

Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери: Библиографиялык тактам, окума, 2-том.-Бишкек-Нарын, 2005.-152 б

Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин фонетикасы (окуу китеби). – Б.: 2001.-117 б.

Зиндер Л.Н. Общая фонетика.- М.: Высшая школа, 1979.- 312 б.

Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика (лекциялык курс). Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы.-Б.: 2005, 120 б.

Тыныстанов К. Проект новой орфографии киргизского литературного языка.Ф.: 1934

Токтоналиев К. Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы. –Б.: 2004.

Карасаев Х. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү.- Фрунзе: Мектеп, 1966.- 764 б.

Карасаев Х. Орфографиялык сөздүк.- Фрунзе: КСЭ, 1983.- 576 б.

Карасаев Х. Накыл сөздөр. Толукталып 2-басылышы.- Бишкек: Шам, 1995.- 500 б.

Карасаев Х. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү.- Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2009.- 640 бет.

Карасаев Х., Карасаева А. Түгөйлүү сөздөр: (Дублеттүү сөздөрдүн справочниги).- Фрунзе, 1971.- 128 б.

Кыргыз Совет Энциклопедиясы.- Фрунзе: КСЭ, 1976.- 1980: 1-6-т.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: 1-бөлүм (фонетика, морфология).- Фрунзе: Илим, 1980.

Кыргыз тилинин жазуу эрежелери.- Бишкек: Акыл, 1995.- 24 б.

Орузбаева Б.О. Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери: (Макалалар жыйнагы) – Важнейшие проблемы кыргызского языкознания: (Сборник статей) – Бишкек: Илим, 1995.- 399 б.

Орусбаева А. Кыргызская акцентуация: - Фрунзе: Илим, 1974.

Орусбаев А., Токтоналиев К. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр: (1-бөлүк – Сегменттик бирдиктер; 2-бөлүк – Суперсегменттик бирдиктер).- Бишкек: Илим, 1991.- 227 б.

Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: Фонетика (Лекциялык курс).- Б.: Бийиктик, 2006.- 120 б.

Сыдыков Ж. Фонетическая структура современного кыргызского литературного языка и диалектов.- Фрунзе: Илим, 1990.

Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер.- Фрунзе: Илим, 1985.- 511 б.

ТИРКЕМЕЛЕР

Фонетикалык талдоонун үлгүсү жана фонетика боюнча тесттин суроолору

Фонетикалык талдоого үлгү

Фонетикалык талдоо студенттин алган билимин чың, мыкты жана жугумдуу болушун көздөйт. Илимди практика менен жакындатат. Кыргыз мектептеринде, ООЖдорунда, ЖОЖдорунда фонетикалык талдоо аракети (айталы морфологиялык талдоого салыштырганда) анчалык өнүккөн эмес. Кыргызстандын ЖОЖдорундагы журналистика бөлүмдөрүндө фонетикалык талдоо ойдогудай эмес. Фонетикалык талдоо практика менен, анан маданият менен байланыштуу жагдайлардан болуп саналат. Ошол себептен ушул жерде фонетикалык талдоонун үлгүсүн келтиребиз. Талдоо үчүн мисал: **Ырыстын алды –ынтымак.**

Биринчи сөздүн курамына көз жүгүртүү

1. Ырыс – *vcvc* – деген тыбыштык курамдан (эки үндүү, эки үнсүз тыбыштан) турат. (Бул жерде талдоого сөздүн уңгусу гана алынды).

2. Айтылышы менен жазылышы бирдей (айырмачылык дээрлик жок).

3. Ы-рыс деген 2 муундан турат: **ы** – ачык муун; **рыс** – туюк муун.

4. Бул сөз **ы-рыс** болуп ташылбайт, басым сөздүн аягына түшөт. Мында тил күүсү, толук үндөштүк сакталган.

5. Мында [**ы**, **р**, **с**] деген тыбыштары талданат (эки окшош тыбыштын бирөөнө эле токтолгон дурус).

[**ы**] – 1) тилдин турушуна карай – жоон;

2) жаактын ачылышына карай – кууш;

3) эриндин катышы боюнча – жалжагай;

4) Убакыттын бирдиги боюнча – кыска.

[**р**] – 1) күчтүүлүгүнө (үн менен шыбыштын катышына) карай – уяң;

2) жасалыш ордуна карай – уччул-тишчил;

3) жасалыш ыгына карай – дирилдеме;

4) түгөйсүз;

5) төл сөздөрдө сөз башында колдонулбайт.

[**с**] – 1) күчтүүлүгүнө (үн менен шыбыштын катышына) карай – каткалаң;

2) жасалыш ордуна карай – уччул-тишчил;

3) жасалыш ыгына карай – жылчыкчыл;

4) түгөйлүү - з;

5) төл сөздөрдө сөздүн бардык позициясында колдонула берет.

Фонетика боюнча тесттин суроолору

Студенттердин арасында тест иштерин, текшерүү иштерин жүргүзүү илимде, ошонун ичинде лингвистикада да, илим-билим берүүнүн кийинки кездеги жетишкендиктеринен, объективдүү натыйжа берүүчү көрүнүштөрдөн болуп саналат. Ошондон улам бул окуу китебинде бир нече тесттин суроолорун берип, алардын ар бирине 4 варианттуу жооп жазылат. Анын ичинен бир варианты туура болот. Туура жоопту студент өзү табууга тийиш, ошол себептен келтирилген тесттердин ичинен биринчи гана тесттин ачкычын (туура жообун) кара менен белгилеп көрсөтөбүз.

1. Кыргыз тили өзүнүн фонетикалык түзүлүшү боюнча кайсы тилдерге жакындашат?

- а) орус;
- б) англис;
- в) түрк;
- г) араб

2. Түрк тилдериндеги үндөштүк мыйзамы, анын тандай жана эрин күүсү айсы тилдерде жолугат?

- а) кытай, иран, өзбек;
- б) дунган, тажик, грузин;
- в) эстон, литва, молдова;
- г) кыргыз, казак, алтай (ойрот).

3. Кыргыз сөздөрүн жазууда негизинен кандай принциптер колдонулат?

- а) лексикалык, стилистикалык, графикалык;
- б) пунктуациялык, символикалык, тарыхый;
- в) фонетикалык, морфологиялык, фонетика-морфологиялык;
- г) германиялык, азербайжандык, орто азиялык.

4. Кыргыздын кайсы окумуштуулары кыргыз фонетикасына, анын актуалдуу маселелерине көңүл бөлүшкөн?

- а) Ахматов Т., Дыйканов К., Орусбаев А., Жалилов А.;
- б) Жапаров Ш., Бекназаров К., Жумалиев Ж., Өмүралиева С.;
- в) Сартбаев К., Жакыпов Ы., Тойчубекова Б., Актанов Т.;
- г) Садыков Т., Осмонкулов А., Сапарбаев А., Бекбалаев А.

5. Кыргыз адабий тилинде канча созулма үндүү бар?

- а) 8 – аа, оо, өө, ээ, уу, үү, ыы, ии;
- б) 6 – аа, оо, өө, ээ, уу, үү;
- в) 4 – аа, оо, өө, ээ;

- г) 2 – ыы, ии.
6. Фонетика эмнени үйрөтөт?
- а) Тилдеги тыбыштардын системасын, алардын кубулушун, кызматын үйрөтөт;
 - б) Тилдеги уңгу жана мүчөнү үйрөтөт;
 - в) Тилдеги сүйлөм мүчөлөрүн үйрөтөт;
 - г) Тилдеги туура жазууну үйрөтөт.
7. Фонетиканын изилдөө объектиси?
- а) Сөз;
 - б) Сүйлөм мүчөлөрү;
 - в) Тилдик өзгөчөлүктөр;
 - г) Тыбыш, тамга.
8. Кыргыз тилиндеги кыска үндүүлөр?
- а) а, б, э, оо, ө, д, ы;
 - б) ы, уу, ү, өө, и, б;
 - в) а, о, у, ы, и, ү, ө,э;
 - г) а, оо, у, ы, и, ү, ө, э.
9. Кыргыз тилиндеги жоон үндүүлөр?
- а) а, аа, о, оо, у, уу, ы;
 - б) а, аа, э, ээ, ө, өө, ы;
 - в) и, а, аа, ү, үү, ө, өө;
 - г) и, ү, үү, э, ээ, ө, өө.
10. Кыргыз тилиндеги кууш үндүүлөр?
- а) ы, а, аа, и, у, уу;
 - б) а, аа, э, ээ, у, уу;
 - в) ы, и, э, ээ, у, уу;
 - г) ы, и, у, уу, ү, үү.
11. Кыргыз тилиндеги ичке үндүүлөр?
- а) и, ы, э, ээ, ү, үү;
 - б) и, э, ээ, ү, үү, ө, өө;
 - в) и, э, ээ, ү, үү, о, оо;
 - г) и, э, ээ, у, уу, ө, өө.

12. Кыргыз тилиндеги кең үндүүлөр?

- а) а, аа, о, оо, ө, өө, ү, уу;
- б) а, аа, о, оо, ү, үү, ы;
- в) а, аа, о, оо, ө, өө, э, ээ;
- г) э, ээ, у, уу, үү, үү, ы.

13. Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр?

- а) а, аа, о, оо, ө, өө, ү, уу;
- б) аа, оо, үү, өө, оо, ээ;
- в) а, аа, о, оо, ө, өө, э, ээ;
- г) э, ээ, у, уу, үү, үү, ы.

14. Кыргыз тилиндеги эриндүү үндүүлөр?

- а) о, оо, ө, өө, э, ээ, ы;
- б) о, оо, уу, у, и, э, ээ;
- в) о, оо, уу, у, ү, үү, ы;
- г) о, оо, у, уу, ү, үү, ө, өө.

15. Кыргыз тилинде канча тамга, канча тыбыш бар?

- а) Кыргыз тилинде 36 тамга, 38 тыбыш;
- б) Кыргыз тилинде 35 тамга, 40 тыбыш;
- в) Кыргыз тилинде 36 тамга, 41 тыбыш;
- г) Кыргыз тилинде 36 тамга, 39 тыбыш.

16. Кыргыз тилиндеги жумшак үнсүздөр?

- а) б, в, д, з, ж, жь, г, гь;
- б) б, в, д, з, ж, м, н, ң;
- в) в, г, д, ж, с, ш, г;
- г) п, т, ш, ч, с, ф, щ, ц.

17. Кыргыз тилиндеги мурунчул үнсүздөр?

- а) ж, ч, ш;
- б) м, н, ң;
- в) б, п, м;
- г) м, н, п.

18. Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар кандай белгилери боюнча классификацияланат?

- а) Шыбыш менен үндүн катышына карай, жасалуу орду, жасалуу ыгы боюнча;

- б) Ээриндин катышына карай;
- в) Жаактын катышына карай;
- г) Тилдин катышына, жасалуу ордуна карай.

19. Ташполот Садыковдун “Азыркы кыргыз тили: фонетика” деген эмгеги кайсыл жылы жарык көргөн?

- а) 2000-жылы;
- б) 2001-жылы;
- в) 2004-жылы;
- г) 2006-жылы.

20. Эксперименттик фонетика боюнча кайсыл окумуштуу изилдөө ишин жүргүзгөн?

- а) Мусаев С.;
- б) Маразыков Т. ;
- в) Ахматов Т.;
- г) Жапаров Ш.

21. “Звуковой строй современного кыргызского литературного языка” (1968, 1970) деген эмгектин автору ким?

- а) Садыков Т.;
- б) Сыдыкова Т.;
- в) Жалилоа А.;
- г) Ахматов Т.

21. Кыргыз тилиндеги муундун канча түрү бар?

- а) Ачык, жабык, туюк;
- б) Ачык, жабык, кууш;
- в) Туюк, ачык, кең;
- г) Ачык, жабык, созулма.

22. Кыргыз тилиндеги тыбыштардын бөлүнүшү?

- а) Созулма, кууш, уяң;
- б) Үндүү, үнсүз;
- в) Ачык, жабык;
- г) Ичке, жоон.

**КЫРГЫЗ ТИЛИ ИЛИМИНИН УЛУТТУК ЛИНГВИСТИКАЛЫК
КАЛЕНДАРЫ (2012-2020-жылдар)**

Лингвистикалык календарь – бул убакыт ченеми менен байланышкан хронологиялык лингвистикалык маалыматтардын курчамынан, туюнтмасынан турган информация түрүндөгү таанып-билүү максатын көздөгөн чакан кабар, жөнөкөй шөкөт-таблица, кичинекей китепче, маалыматтуу буклет (кээде анын беттеринде, барактарында кыскача аналитикалык ой жүгүртүү, синкретизм түрүндөгү пикирлер да берилет).

Ушул кээде кыргыз тили (анын ичинде фонетикасы) боюнча лингвистикалык календарь жок, бирок түзсө, бастырып чыгарса болот, анткени ал улуттун жазма маданияты менен байланышкан. Улуттун өзүн-өзү урматтоо, келечек муундарды интеллектуалдыкка тарбиялоо маселеси менен байланышкан, педагогикалуу, перспективалуу проблемалардын ырааттуу курчамынан турган аракеттерден болуп саналат. Дүйнөлүк лингвистикада да атайын түзүлгөн бул багыттагы календарь жок экен. Биздин оюбузча, мындай аракет билим берүү маселесинин актуалдуулугун арттырып, жалпы маданий контекст менен жогорку деңгээлде туташтырылат.

Лингвистикалык (анын ичинде фонетикалык) календардын маанисин студентке билим берүүгө, анын алган билимин чың болушуна, ошону менен бирге студенттин (албетте, калайык окурмандын да) кыргыз тилчилерине, алардын жараткан албан эмгектерине, улуттук шыктануу менен жасаган аракеттерине, натыйжаларына болгон урматтоо сезимин арттырып, мына ушул аркылуу улутту улут кылып кармап турган руханий өзөккө - элдик тилге жана дилге болгон мамилени жагымдуу нукка бурат. Демек, мындай эмгектин (ушул китепчеде жупуну маалыматтардын) болушу, илим-билим тармагына таасирдүү жагдай тартуу кыларында шек жок.

Биздин байкашыбызча, кыргыз тили боюнча лингвистикалык календардын өзөгү төмөндөгүдөй тарамдардан туташуу керек:

I. Атактуу, таанымал кыргыз тилчилеринин туулган күндөрү, айлары, жылдары, туулган жери жөнүндөгү маалыматтар (эгерде көзү өткөн болсо, ошол тууралуу да кабар) берүү.

II. Кыргыз лингвистикасына байланыштуу залкар, баалуу эмгектердин (фундаменталдуу монографиялардын, эталон сөздүктөрдүн, окуу китептердин, алиппелердин, журналдардын, газеталардын ж.б.) жарык көрүшү, калктын маданий турмушуна тийгизген таасири туралуу жар салуу.

III. Улуттук деңгээлдеги, маанидеги олуттуу окуялар, салт-санаалар жөнүндө (алфавиттин кабыл алынышы, алмашышы ж.б.) маалыматтар.

IV. Мерчемдүү окуялар тууралуу (эл аралык, мамлекеттик, улуттук конференциялар, курултайлар, конгресстер, экспедициялар ж.б.) маалыматтар.

Айтылган оюбузду шөкөттөш үчүн (саамалык иретинде болсо да) 2002-жылы болгон (айрымдары реалдуу түрдө өтө турган) лингвистикалык хронологизмдерге токтолобуз.

2002-жылы
Окумуштуулардын жаш курагына
байланыштуу маалыматтар

100 жаш

Бердибаев Эсекул (1902, Малтабар айылы, Москва району, Чүй облусу – 25.09.1981, Бишкек ш.) – Кыргыз Республикасынын мектептерине эмгек сиңирген мугалим (1960), 2-класстар үчүн “Эне тили”, “Кыргыз тили”, “Диктанттар жыйнагы”, “Изложение тексттеринин жыйнагы” деген бир топ окуу китептеринин, усулдук көрсөтмөлөрдүн, таблицалардын (шөкөттөрдүн) автору.

90 жаш

Карасай келини (Карасаева) **Айша** Султаналы кызы (1912, Талды-Суу айылы, Түп району, Ысык-Көл облусу) – кыргыз стенографиясын түзүүчү, таанымал тилчи-лексикограф, кино артисти.

85 жаш

Бакинова Гүлжамал (12.03.1917, Чаек айылы, Жумгал району, Нарын облусу) – филология илимдеринин кандидаты (1954), таанымал диалектолог, кыргыз тилинин диалектологиясын изилдөөгө өзгөчө салым кошкон окумуштуу, кыргыз тилинин диалектологиясынын атласын түзгөн илимпоз.

Жакыпов Ыбрай (22.10.1917, Оттук айылы, Тоң району, Ысык-Көл облусу) – филология илимдеринин доктору (1967), профессор (1970). Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими (1970), белгилүү синтаксист, ЖОЖдор, ООЖдор, мектептер үчүн окуу китептеринин автору, жазуучу.

80 жаш

Дыйканов Карбоз (1922, Орто-Суу айылы, Жайыл району, Чүй облусу – 29.12.1999, Бишкек ш.) – филология илимдеринин кандидаты (1955), профессор (1989), Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими (1989), таанымал тилчи (кыргыз тилинин фонетикасы, лексикасы, тилдин тарыхы ж.б. тармактары боюнча зор салым кошкон окумуштуу).

75 жаш

Асаналиев Үсөнбек (14.08.1932, Даркан айылы, Жети-Өгүз району, Ысык-Көл облусу) – филология илимдеринин кандидаты (1967), доцент (1975), акын, комузчу, обончу, аткаруучу, котормочу.

Бейшекеев Намасбек (20.05.1932, Жетиген айылы, Ысык-Ата району, Чүй облусу – 27.01.2001, Бишкек ш.) – филология илимдеринин кандидаты (1965), профессор (1990), Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер (2000), библиограф, диалектолог, окумуштуу-педагог.

Иманалиев Сансызбай (1932, Ак-Терек айылы, Тоң району, Ысык-Көл облусу – 10.10.1992, Бишкек ш.) – филология илимдеринин кандидаты (1994), доцент (1967), тил илимине байланыштуу эмгектерди жараткан.

Калдымолдоева Айша Бөгөн кызы (10.10.1932, Арал кыштагы, Талас району, Талас облусу) – педагогика илимдеринин кандидаты (1968), доцент (1976), синтаксист, усулчу.

Сыдыков Сагалы (1932, Кең-Суу айылы, Түп району, Ысык-Көл облусу) – филология илимдеринин кандидаты (1967), белгилүү түрколог, диалектолог.

Жарык көргөн эмгектер боюнча

120 жыл

Радлов В.В. (1837-1918) “Түндүк түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы (фонетикасы)” (Лейпциг, 1882, 1-том, немец тилинде) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 120 жыл болот. Анда кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү жөнүндө алгачкы учкай пикир айтылган. Буга байланыштуу маалыматтарды ал кыргыз жергесине (1862 – Текеске, 1869 – Чүйгө) келгенде жыйнаган материалдарга таянып айткан. В.В. Радловдун кыргыз жерине келгенине 140 жыл болот.

60 жыл

Богданова М.И. түзгөн [кыргыз тилинин] “Орфографиялык сөздүгүнүн” жарык көргөнүнө 60 жыл толот. Бул эмгек орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавитке өтүүгө байланыштуу 1942-жылы түзүлгөн. Ага 7 миңдей сөз камтылган.

30 жыл

Мукамбаевдин Ж. ”Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн” (Фрунзе, Илим, 1972 б.) жарык көргөнүнө 30 жыл болду.

2012-жылы:

I. Инсандык түрмөк

*****0

Радлов Василий Васильевичтин (Фрудрих Вильгельмдин) (1837.05.01-1918.12.05) – таанымал, таланттуу түркологдун туулган күнүнө 175 жыл болду.

Арабай уулу Эшеналынын (1882-1933.07.06) – таанымал алиппечинин, коомдук-маданий ишмердин, XIX кылымдагы жаңы жазма кыргыз маданиятын баштоочулардын жана түптөөчүлөрдүн биринин туулган күнүнө 130 жыл болду.

Карасай келини Султанаалы кызы Айша (1912) – кыргыз тилинин биринчи стенографиясы окуу китебин түзүүчүсү, ал 100 жашка чыкты.

Бакинова Гүлжамалдын (1917.12.03-2002.21.08) – таанымал диалектологдун туулган күнүнө 95 жыл болду.

Жакыпов Ыбрайдын (1917.22.10-2009) белгилүү синтаксист, түркүктүү педагог, жазуучунун туулган күнүнө 95 жыл болду.

Дыйканов Карбоздун (1992-1999.29.12) – лексикограф, түрколог, тилдин тарыхы боюнча адистин туулган күнүнө 90 жыл болду.

Үмөталиева Бейшегүлдүн (1922.04.01-2003.21.05) – таанымал педагогдун, морфологдун туулган күнүнө 90 жыл болду.

Сыдыков Сагалы (1932-2009) – таанымал түркологдун туулган күнүнө 80 жыл болду.

Тойчубекова Бурулкандын (1932-2006) – абдан аракетчил грамматисттин туулган күнүнө 80 жыл болду.

Шатманов Садыбакас (1932) – таанымал, такшалган педагог, усулчу 80 жашка чыкты.

Бейшекеев Намасбектин (1932.20.05-2001.05) – диалектолог, библиографтын туулган күнүнө 80 жыл болду.

Асаналиева Үсөнбек (1932.14.08) – түрколог, акын, комузчу 80 жашка чыкты.

Орусбаев Абдыкадыр (1937.08.12-2009) – фонетист, компоративист, орус тилчинин туулган күнүнө 75 жыл болду.

Абдувалиев Ибрагим (1947.10.05) – лексикограф, лексиколог, окуу китептеринин автору, такшалган педагог 65 жашка чыкты.

Зулпукаров Капар (1947.17.05) – белгилүү лингвист, орус тилчи, педагог, бир нече окуу китептеринин автору 65 жашка чыкты.

Янхунен Юха / Janhunen Juha (1952, Финляндия) – түрколог 60 жашка чыкты.

Саматов Кубатбек (1952.16.07) – лексиколог, лексикограф, педагог, такшалган басма кызматкери 60 жашка чыкты.

Библиографиялык түрмөк

Муканбаев Жээнбай (Жээмбайдын) “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (1-том, Фрунзе: “Илим”, 1972, 712 б., биринчи – алгачкы айылы) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 40 жыл болду.

2013-жылы:

I. Инсандык түрмөк

Молдо Ныяз Эрназар уулунун (1823-1898) кыргыз жазма тилине негиз салуучуларынын биринин туулган күнүнө 190-жыл болду.

Юнусалиева Болот (1913.06.10-1970.18.02) – таланттуу түрколог, лексиколог, диалектолог, этнограф. Анын туулган күнүнө 100 жыл болду.

Алдашев Абдылхайдын (1918.19.12-2003) – лексикограф, жазуучу, педагогдун туулган күнүнө 95 жыл болду.

Турсунов Аскар (1928.10.01) – белгилүү грамматист, коомдук ишмер, илимий ишмер 85 жашка чыкты.

Токтоналиев Курманбек (1953.01.01) - белгилүү лингвист, коомдук ишмер, драматург 60 жашка чыкты.

II. Библиографиялык түрмөк

Э.Арабаев менен **К.Карасаевдин** чоңдор үчүн жазган / экинчи ирет басылган “Жаңылык” (1928, 63 б.) деген алиппесинин жарык көргөнүнө 85 жыл болду.

III. Мезгилдик түрмөк

Вильгельм Томсендин (7-11-кылымдарга таандык) “Орхон-Енисей таш (рун) жазууларынын / эстеликтрин” окуганына-ченелегенине (1893) 120 жыл болду.

2014-жылы:

I. Инсандык түрмөк

Байжыев Ташымдын (1909-1952) – туулган күнүнө 105 жыл болду.

Орузбаева Бүбүна (1924.20.12) - өзгөчө таанымал түрколог, морфолог, терминолог, коомдук ишмер, энциклопедия түзүүчү жана академик 90 жашка чыкты.

Мукамбаев Жээнбай (1929.20.02-1989.09.10) - өжөр жана өзөндүү диалектолог, лексикограф, жазуучу, этнограф. Анын туулган күнүнө 85 жыл болду.

Ахматов Токтосун (1929.21.12-2009.01.04) – таанымал диалектолог, фонетист-фонолог, коомдук ишмердин туулган күнүнө 85 жыл болду.

Садыков Ташполот (1949.31.10) – фонетист, фонолог, морфонолог 65 жашка чыкты.

II. Библиографиялык түрмөк

Тыныстанов Касымдын “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 70 жыл болду.

III. Мезгилдик түрмөк

В.В.Радловдун түрк элдерине таандык деп эсептген “Орхон-Енесей таш жазууларын” окуганына (1894) 120 жыл болду.

IV. Экзотикалык түрмөк

Кыргыздардын ичинен алгачкылардан болуп (Совет мамлекетинде/доорунда) филология илимдеринин доктору (1954) деген илимий наамды Юнусалиев/Жунушалиев Болот Мураталиевичтин алганына 60 жыл болду.

Кыргыз Республикасында/Кыргыз ССРинде (СССРдин курамында болгон учурда) 1954-жылы КРнын Илимдер Академиясы ачылат. Кыргыздардын ичинен кыргыз тили боюнча Юнусалиев Болот (1913-1970) шайланат.

Шералы Жапаров 1984-жылы 13-17-августта ГДРдын Лейпциг (Leipzig) шаарында XV эл аралык ономастикалык конгреске катышып, “Кыргыз адам аттарындагы уйкаштык” деген темада илимий доклад жасаган. Аталган доклады ошол шаарда конгресстин алкагында басылып чыккан.

2015-жылы:

I. Инсандык түрмөк

Юдахин Константин Кузьмич (1890.31.05-1975.22.03) - өзгөчө мыкты түркологдун, супер лексикографтын, полиглоттун туулган күнүнө 125 жыл болду.

Юдахин Петр Кузьмич (туулган жылы белгисиз – 1929) бул инсан Юдахин Константин Кузьмичтин агасы-улуусу, таанымал педагог.

Нааматов Сатыбалдынын (1890.71.05-1938.14.02) – алиппечинин, усулчунун, жазуучунун туулган күнүнө 110 жыл болду.

Жапаров Абдыкулдун (1920.20.09-1999.24.03) - өзөндүү синтаксист, агартуучунун туулган күнүнө 90 жыл болду.

Кудайбергенов Сарыбайдын (1925.20.09-1982.31.08) – лингвист-тарыхчы, грамматисттин, усулчунун туулган күнүнө 90 жыл болду.

Өмүралиев Боогачы (1930) – орошон грамматист, усулчу-педагог 85 жашка чыкты.

Осмонова Жусакан (1930.27.08) – лексикограф-фразеолог, педагог 85 жашка чыкты.

2016-жылы:

I. Инсандык түрмөк

Поливанов Евгений Дмитриевичтин (1881-1938) – туулган күнүнө 135 жыл болду.

Тыныстанов Касымдын (1901.09.09-1938.06.11) туулган күнүнө 115 жыл болду.

Карасай уулу Кусаиндин (1901-1989.31.01) – туулган күнүнө 115 жыл болду.

Шүкүров Жапардын (1906.24.11-1963.20.11) туулган күнүнө 110 жыл болду.

Батманов Игорь Алексеевичтин (1906.28.10-1969.10.01) туулган күнүнө 110 жыл болду.

Бектенов Зыяштын (1911.29.10-1994.27.10) туулган күнүнө 105 жыл болду.

Сартбаев Калкабайдын (1911.31.05-1988.28.10) туулган күнүнө 105 жыл болду.

Осмонкулов Аскар (1926.02.05) 90 жашка чыкты.

Иманов Акеш (1937.27.08) 85 жашка чыкты.

Чоңбашев Кеңеш (1931.02.01) 85 жашка чыкты.

Хуан Чжен Хуа (Мухаммед) (1931) 85 жашка чыкты.

Жапаров Шералы (1936) 80 жашка чыкты.

Дор Леми (1946, Франция) 70 жашка чыкты.

Өмүралиева Сүйүмкандын (1946.19.01) туулган күнүнө 70жыл болду.

Жусупакматов Упулла (1946.11.09) 70 жашка чыкты.

Сулайманов Рысбай (1956.17.02) – учурдагы таанымал алиппечи, мыкты педагог, балдар жазуучусу, 60 жашка чыкты.

Макелен Өмүрбай уулу Кармышак тегин (1956) – кытайдагы таанымал кыргыз филологу, тарыхчысы 60 жашка чыкты.

Токоев Таалайбек (1956) – синтаксист 60 жашка чыкты.

II. Библиографиялык түрмөк

Тыныстанов Касымдын “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1936) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 80 жыл болду.

Б.М.Юнусалиевдин “Киргизский язык” (Языки народов СССР. Том II. Тюрские языки. М., 1966.- стр. 482-504) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 50 жыл болду.

Жапаров Ш., Сыдыкова Т. жазган “Кыргыз тилинин фонетикасы” деген (Окуу китебинин, Б.: Ростра, 2001, 119 бет) жарык көргөнүнө 15 жыл болду.

Жапаров Ш., Сыдыкова Т. жазган “Кыргыз тилинини диалектологиясы”: (Окуу китеби, Б.: Сабыр, 2001.- 152 бет) деген эмгектин жарык көргөнүнө 15 жыл болду.

Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаровдор түзүшкөн, академиялык “Кыргыз тилинин фразеологиялык чоң сөздөрүнүн” (Б.: Кыргыз-Түрк “Манас” университети, 2001.- 519 бет) жарык көргөнүнө 15 жыл болду.

Академик **Болот Юнусалиевдин** “Кыргыз диалектологиясы” (ЖОЖдор үчүн окуу куралы: Фрунзе: Мектеп, 1971, 292 бет) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 45 жыл болду. Бул китеп 1996-жылы КРнын илим жана техника сыйлыгына татыктуу болгон.

Алты томдуу, улуттук “Кыргыз Совет Энциклопедиясынын” (КСЭнин) (1976) биринчи томунун жарык көргөнүнө 40 жыл болду.

Мукамбаев Жээнбайдын (1929-1989) “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (1-том, оңдолуп-толукталып экинчи басылышы: Фрунзе: Илим, 1986, 324 бет) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 40 жыл болду.

“Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгүнүн” (Фрунзе: Илим, 1986, 324 бет, түзгөндөр: Ш. Жапаров, Д.Исаев, К.Конкобаев, Ж.Осмонова) жарык көргөнүнө 30 жыл болду.

Жапар Абдыкулдун (Жапаров Абдыкулдун) “Синтаксический строй кыргызского языка”: (учебник для вузов. Том: 1-2.- Фрунзе: Мектеп, 1986) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 30 жыл болду.

III. Экзотикалык түрмөк

Кыргыздардын ичинен алгачкылардан болуп (Совет мамлекетинде) кызыл профессор деген илимий наамды **Касым Тыныстанов** алган. Бул наамга 80 жыл болду.

Эң алгачкы кыргыз китебинин жарык көргөнүнө 100 жыл болду. Ал 1911-жылы Казанда Молдо Кылычтын “Кыссом зилзала” (“Жер титирөө” жөнүндө баян) деп аталып, 1911-жылы Кеминде болгон жер титирөөгө арналып, аны басмага Э.Арабаев даярдаган.

2017-жылы:

I. Инсандык түрмөк

Радлов Василий Васильевичтин (Фрудрих Вильгельмдин) (1837.05.01-1918.12.05) – туулган күнүнө 180 жыл болду.

Арабай уулу Эшеналынын (1882-1933.07.06) – туулган күнүнө 135 жыл болду.

Жакыпов Ыбрай (1917.22.10-2009) туулган күнүнө 100 жыл болду.

Сыдыков Сагалынын (1932-2009) туулган күнүнө 85 жыл болду.

Асаналиев Үсөнбек (1932.14.08) 85 жашка чыкты.

Шатманов Садыбакас (1932) 85 жашка чыкты.

Зулпукаров Капар (1947.17.05) 70 жашка чыкты.

Абдувалиев Ибрагим (1947.10.05) лексиколог, этнолог, морфолог 70 жашка чыкты.

Саматов Кубатбек (1952.16.05) 65 жашка чыкты.

Янхунен Юха (Janhunen Juha, 1952, Финляндия) 65 жашка чыкты.

II. Библиографиялык түрмөк

“Русско-киргизский словарь” (51 000 сөз.- М.: Изд-во иностранные и комциональные словарей, 1957.- 992 стр.) деген эмгектин жарык көргөнүнө 60 жыл болду. Бул сөздүктү жамаат түзгөн. К.К.Юдахин аталган эмгектин түзүүчүлөрдүн бири, жалпы жетекчиси жана редактору болгон. Айтылган чыгарманын биринчи басылышы 1944-жылы жарык көргөн.

К.К.Сартбаевдин (Абдыкул Жапаровдун “Синтаксический строй кыргызского языка” (Бишкек: Мектеп, 1992) деген эки бөлүктөн турган залкар эмгегинин жарык көргөнүнө 25 жыл болду.

III. Мезгилдик түрмөк

Шүкүров Жапардын Кыргыз АССРинин Наркотросунун Алай-Памир этнографиялык экспедициясына (1927.27.06) катышканына 70 жыл болду.

Шүкүров Жапардын кыргыз жазма акыны (19-кылымдын аягында 20 кылымдын башында жашап өткөн) “Молдо Кылычтын тилин” изилдегендигине – кандидаттык диссертация жактаганына 70 жыл болду.

IV. Экзотикалык түрмөк

Юдахин Константин Кузьмичтин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” (1965) СССР мамлекеттик сыйлыкка татышына 50 жыл болду.

2018-жылы:

I. Инсандык түрмөк

Молдо Ныяз Эрназар уулунун (1823-1898) туулган күнүнө 195 жыл болду.

Юнусалиев Болоттун (1913.06.01-1970.18.02) туулган күнүнө 105 жыл болду.

Алдашев Абдылхай (1918.10.01) 90 жашка чыкты.

Турсунов Аскар (1928.10.01) 90 жашка чыкты.

Ашырбаев Токтосундун (1948.15.01-2006) туулган күнүнө 70 жыл болду.

Токтоналиев Курманбек (1953.01.01) 65 жашка чыкты.

Мусаев Сыртбай (1953.28.12) 65 жашка чыкты.

II. Библиографиялык түрмөк

Бакеев К., Батманов И., Бактыбаев Ү. түзүшкөн “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясына” (Фрунзе, 1938) 80 жыл болду.

Багданома М.И. түзгөн “Орфографиялык сөздүктүн” жарык көргөнүнө 70 жыл болду.

Ахматов Т.К. жазган “Звуковой строй современного киргизского литературного языка”: (Экспериментального-фонетическое исследование, часть 1) (Фрунзе: Мектеп, 1968, 192 стр.) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 50 жыл болду.

Жапаров Ш., Исаев В., Конкобаев К., Осмонова Ж. түзүшкөн
“Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгүнүн” (Фрунзе: Илим, 1988.- 338 бет)
деген эмгектин жарык көргөнүнө 30 жыл болду.

IV. Экзотикалык түрмөк

Кыргыз мектептерине 3,4,5,6,7-класстарга туруктуу окуу китептеринин түзүлө / жазылы баштаганына 85 жыл болду: 1933-жылы СССРде жашаган бардык улуттардын эне тили боюнча окуу китептерин түздүрүү жөнүндө ЦК ВКП (б)нын тарыхый токтому чыкты. Башталгыч мектептердин 3-жана 4-класстарына кыргыз тилинен туруктуу окуу китептерди жазуу Ташым Байжиев жана Зыяш Бектеновго, 5-класстарга кыргыз тилинин синтаксисин жазуу Касым Тынстановго тапшырылды. Ташым экөөбүздүн китептери биз Касымдын редакторлугу астында ошол эле жылы / 1933-жылы – ЖШ, СТ жарык көрдү (Зыяш Бектенов “Жан досум - Ташым” // Кыргыз туусу, 2012.01.24, №5 (23594.- 12-бет)).

2019-жылы:

I. Инсандык түрмөк

Байжиев Ташымдын (1909-1952) туулган күнүнө 110 жыл болду.

Нанаев Касымкулдун (1909-1977.12.12) туулган күнүнө 110 жыл болду.

Орузбаева Бүбүна Өмүрзаковна (1924.20.12) – таанымал түрколог, морфолог, терминолог, коомдук ишмер, энциклопедия түзүүчү 95 жашка чыкты.

Ахматов Токутосун Керимбаевичтин (1929.20.12-2009.04.01) туулган күнүнө 90 жыл болду.

Жусаев Жолдоштун (1934-2002) туулган күнүнө 85 жыл болду.

Мукамбаев Жээнбайдын (1929.20.02-1989.09.10) туулган күнүнө 90 жыл болду.

Садыков Ташполот (1949) 70 жашка чыкты.

Абдуллаев Сайфулла (1959) 60 жашка чыкты.

II. Библиографиялык түрмөк

Академик **Радлов Василий Васильевичтин** “Түрк наречиелердин сөздүгүнүн тажрыйбасынан” (1-4топ, 1882-1909) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 110 жыл болду.

Академик **Б.М.Юнусалиевдин** “Кыргызская лексикология” (1959) деген өзгөчө фундаменталдуу монографиясынын жарык көргөнүнө 60 жыл болду.

Жамаат түзгөн “Кыргыз тилинин грамматикасынын”: (морфологиясынын ЖОЖдордун филфагынын студенттерине арналган алгачкы окуу китебинин: Фрунзе, Мектеп, 1964.- 380 бет) жарык көргөнүнө 55 жыл болду.

Жапаров Шералынын (кыргыз антропонимиясынын) “Кыргыз адам аттарынын сөздүгү” (Фрунзе: Мектеп, 1979.- 464 бет) деген практикалык КРнын Юстиция, юрисприденция кызматкерине арналган эмгегинин жарык көргөнүнө 40 жыл болду.

Жамаат түзгөн “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн” (Фрунзе: Мектеп, 1984.- 624 бет) жарык көргөнүнө 35 жыл болду.

III. Жапаров менен К. Сейдакматовдун түзгөн “Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү” (Фрунзе: Илим, 1984.- 471 бет) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 35 жыл болду.

IV. Экзотикалык түрмөк

Белгилүү түрколог **В.В.Радловдун** филологиялык этнографиялык экспедиция Чүй жергесине (1869) келгенине 150 жыл болду.

2020-жылы:

I. Инсандык түрмөк

Юдахин Константин Кузьмичтин (1890.31.05-1975.22.03) туулган күнүнө 130 жыл болду.

Нааматов Сатыбалдынын (1905.1938.14.02) туулган күнүнө 115 жыл болду.

Жапаров Абдыкулдун (1920.20.09-1999.24.03) туулган күнүнө 100 жыл болду.

Кудайбергенов Сарыбайдын (1925.20.09-1982.31.08) туулган күнүнө 95 жыл болду.

Осмонова Жусакан (1930.27.08) 90 жашка чыкты.

Өмүралиев Боогачы (1930) 90 жашка чыкты.

Мамытов Жумаштын (1935-2010) туулган күнүнө 85 жыл болду.

Ибрагимов Сүйүнбек (1940.01.05) 80 жашка чыкты.

Сыдыков Жеңишбектин (1945.15.09) туулган күнүнө 75 жыл болду.

II. Библиографиялык түрмөк

Юдахин Константин Кузьмичтин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” (Биринчи басылышы) 1940-жылы 576 бет көлөмүндө жарык көргөн. Ага 25 000 сөз камтылган. Анын басылып чыкканына 80 жыл болду.

Академик **К.К.Юдахин** түзгөн “Кыргызча-орусча сөздүктүн” (М.: Советская энциклопедия, 1965.- 973 бет) жарык көргөнүнө 55 жыл болду.

Ахматов Т.К. жазган “Звуковой строй современного киргизского литературного языка”: (Экспериментально-фонетическое исследование, часть 2, Пособие для студентов ВУЗов.- Фрунзе: Мектеп, 1970.- 156 бет) деген эмгектин жарык көргөнүнө 50 жыл болду.

“Киргизский язык”: (Учебник для русскиз групп ВУЗов Киргизской ССР; Фрунзе: Мектеп, 1975.- 302 бет; авторлору- Ахматов Т.К., Давлетов С.А.,

Жапаров Ш.Ж., Захарова О.В.) деген окуу китебинин жарык көргөнүнө 45 жыл болду.

Алты томдуу улуттук – универсалдуу (1976-1980) “Кыргыз Совет Энциклопедиясынын” акыркы-алтынчы томунун жарык көргөнүнө 40 жыл болду.

“Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” (1-бөлүк: Фонетика жана морфология.- Фрунзе, 1980.- 450 бет) деген, жамаат түзгөн, академиялык мүнөздөгү эмгектин жарык көргөнүнө 40 жыл болду.

Академик **Юнусалиев Болоттун** “Тандалган эмгектеринин” (Фрунзе: Илим, 1985, 511 бет, академик Б.Ө.Орузбаева менен Ш.Жапаров редакциялаган) 1-томунун жарык көргөнүнө 35 жыл болду.

Ш.Жапаровдун “Кыргыз ономастикасы”: (1-чыгарылышы – Киргизская ономастика.- Вып. 1.- Фрунзе: Илим, 1990.- 181 бет) деген эмгегинин жарык көргөнүнө 30 жыл болду.

Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча кыскача терминологиялык минимум

Аббревиатура	жазуу
абзац	жалжагай
агглютинация	жалпы фонетика
адабий тил	жарым үндөштүк
адаптация	жумшак үнсүз
адстрат	жумшаруу
аккомодация	жылчыкчыл
акустика	зетацизм
акцент	инлаут
аллитерация	интервал
аллофон	интонация
алмашуу	капталчыл
алфавит	каткалаң үнсүз
анлаут	комбинатордук таасир
анограмма	кең
антропоним	консонантизм
апакопа	контекст
артикуляция	корреляция
артчыл	кош үнсүз (гемината)
ассимиляция	кууш
ассоциация	кыраат
ауслаут	лингвистикалык
басым	метатеза
вариант	мимика
вокализм	монофтонг
гаплогия	морфема
графика	морфонема
графемика	морфонология
гемината (кош үнсүз)	мурунчул
дефис	муун
диалектикалык көрүнүш	назализация
диаре́за	норма
диахрония	оппозиция
дикция	орфография
дирилдеме	орфоэпия
дирилдөө	орточул
дисгармония	өз ара таасир
диссимиляция	палиндром
дифтонг	пауза

протеза	тыбыштардын комбинатордук
редукция	өзгөрүшү
ротация	тыбыштардын оппозициясы
сегмент	тыбыштардын эволюциясы
серпилиш	тыбыштык алмашуу
сингармонизм	тыбыштык комплекс
синкопа	тыбыштык курам
синтагма	тыным
Синерезис	унификация
созулма үндүү(лөр)	уяң
социологиялык	уччул
сөз	үндөштүк
структура	үндөшүү
субстрат	үндүү
суперсегмент	үнсүз
сүйлөө органы	үнсүздөрдүн жумшарышы
сыйлыгышма	фонация
сыйлыгышуу	фонема
тамга	фонемалык система
таңдай күүсү	фонетика
таңдайлашуу	фонетикалык абал
тарыхый фонетика	фонетикалык деңгээл
ташымал	фонетикалык стилистика
терең түпчүл(дөр)	фонетикалык талдоо
тетрафтонг	фонетист
тил алды	фонология
тил арты	форма
тильда (кывачы)	чормогой
тишчил	шуулдама
толук үндөштүк	шыбыроо
тон	шыбыш
транскрипция	элизия
транслитерация	эмоция
трифтонг	эпентеза
түпчүл	эриндешүү
тыбыш	эринчилдер
тыбыштардын адаптацияланышы	эрин күүсү

Китепте жолуккан шарттуу кыскартуулар

а.д.т. – адабий тилде

б. – бети/беттери

б.з.ч. – биздин заманга чейин

б.з. – биздин заман

ж.б. – жана башка(лар)

мак. – макал

УИА – Улуттук Илимдер Академия

v. – вокализм (үндүү тыбыш)

c. – консонантизм (үнсүз тыбыш)

ш. – шаары

Авторлор колдонгон жекече терминдер

Окум – окуу китеби

Окума – окуу куралы

КИТЕПТИН АВТОРЛОРУ

ШЕРАЛЫ ЖАПАРОВ

(1936) Баткен областынын Лейлек районунун Шор-Булак айылында төрөлгөн. КУУда (1960-65), КР УИАсында аспирантурада (1966-69), Москва шаарында докторантурада (1987-89) окуган.

1984-жылы Германиянын Лейпциг шаарында өткөн XV Эл аралык ономастикалык конгресске катышып, «Кыргыз адам аттарындагы уйкаштык» деген темада илимий доклад жасаган. Эмгектери Германияда (1984, 1985), КЭРде (бир нече жолу, соңкусу 2003-ж.), Түркияда

(1986) жарык көргөн.

Өзү жана авторлошуп – биргелешип жазган төмөндөгүдөй эмгектери жарык көргөн:

- «Кыргыз адам аттарынын сөздүгү» (1979);
- «Кыргыз диалектологиясы» (1976, 1982, 2001);
- «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (1984);
- «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» (1986);
- «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» (1988);
- «Киргизская антропонимика» (1992);
- «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» (2001);
- «Кыргыз тилинин фонетикасы» (окуу китеби, 2001);
- «Кыргыз тили» (окуу китеби, 1975, 2007);
- «Кыргыз тили илиминин улуттук календары» (2008);
- «Кыргыз тилчилери» (Биобиблиографиялык тактам, окума: 1-том, 2004, 228 б.; 2-том, 2005, 150 б.).

1989-жылдан бери «Кыргыз тилчилери» деген жаңы багыттагы биобиблиографиялык 3 (үч) томдуу эмгегин жазып бүткөн. Анын үч тому тең жарык көрдү.

1970-жылдан тартып энчилүү кыргыз адам аттарына кызыгып (жыйнап да, изилдеп да) жүрөт. «Адам аттары – эл байлыгы» (1-2-3-бөлүктөрү 2001, 2002, 2004, 2009, 2011) деген эмгектери жыл сайын чыгып, бестселлерге айланып калды.

«Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» (Окуу китеби), экинчи толукталып басылышы.- Б.: “Текник” ББ, 2012. – 208 б.

Ушул кезде Э.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетиндеги Мамлекеттик тил жана маданият институтунда профессор болуп эмгектенип жүрөт. Аталган ЖОЖго өзүнүн менчигиндеги 1500 (бир жарым миң) китебин белекке берген.

2008-жылы Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер наамы берилген.

2010-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүүгө кошкон зор салымы үчүн “**Кыргыз тили**” төш белгиси менен сыйланды.

СЫДЫКОВА ТОЛГОНАЙ КӨЧКӨНБАЕВНА

1964-жылы 1-сентябрда Ош областынын Өзгөн районунун Ак-Жар айылында туулган.

1983-жылы КУУнун (КМУнун) филология факультетинин даярдоо курсунда окуган. 1984-жылы биринчи курска өтүп, 1989-жылы ийгиликтүү аяктап, филолог – окутуучу деген квалификацияга ээ болгон. Ушул эле жылы же 1989-жылы 15-августта Ош областынын Өзгөн районундагы Киров атындагы орто мектебине кыргыз тили жана адабияты мугалими болуп кызматка орношкон.

1995-жылы кыргыз тили боюнча аспирантуранын күндүзгү бөлүмүнө тапшырып, аны 1998-жылы ийгиликтүү бүтүргөн.

1999-жылы «Кыргыз тилинин теориясы жана практикасы» кафедрасына окутуучулук кызматына кабыл алынган.

2003-жылы «Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер» деген темада кандидаттык диссертация коргоп, филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына ээ болот.

2003-2005-жылдар аралыгында Нарын мамлекеттик университетинин «Кыргыз тили жана аны окутуунун методикасы» кафедрасына доценттин милдетин аткаруучулук кызматына которулуу жолу менен барган.

2005-жылы И.Арабаев атындагы КМУнун «Мамлекеттик тил жана

маданияты» институтунун «Кыргыз тили» кафедрасына доценттик кызматка орношот.

2006-2007-окуу жылында И.Арабаев атындагы КМУда болуп өткөн «Жылдын мыкты доценти» конкурсуна катышып, «2006-2007-окуу жылындагы И.Арабаев атындагы КМУнун мыкты доценти» аттуу диплом менен сыйланды.

2009-жылы Кыргыз Республикасынын Билим берүүнүн отличниги төш белгиси жана 2010-жылы ардак грамотасы менен сыйланган.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент Сыдыкова Толгонайдын өзү жана авторлошуп жазган төмөндөгүдөй эмгектери жарык көргөн:

«Кыргыз тилинин диалектологиясы» (Окуу китеби. –Бишкек: Сабыр, 2001).

«Кыргыз тилинин фонетикасы»: (Окуу китеби. – Бишкек, 2001).

«Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили»: (Окуу куралы, 1-том. – Бишкек – Нарын, 2004).

«Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили»: (Окуу куралы, 2-том. – Бишкек-Нарын, 2005).

«Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили»: (Окуу куралы, 3-том. – Бишкек, 2006).

«Кыргыз тили илиминин улуттук календары» (2008).

«Белес артындагы белестер» (Биобиблиография, 2009).

«Академик Орузбаева Б.Ө.»: (Биобиблиография, 2009).

«Садыков Ташполот»: (Биобиблиография, 2009).

«Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» (Окуу китеби), экинчи толукталып басылышы.- Б.: “Текник” ББ, 2012. – 208 б.

ЖАПАРОВ ШЕРАЛИ, СЫДЫКОВА ТОЛГОНАЙ

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФОНЕТИКАСЫ

(О к у у к и т е б и)

Редактору **Т.Сыдыкова**

Корректору **Н.Масалиева**

Компьютерге терген **Эламан уулу Жанболот**

Тех.редактор **Курманалиев Б.К.**

Басууга 20.09.12. берилди. Форматы 60x84 ¹/₁₆. Офсеттик кагаз.

Офсеттик басуу. Көлөмү **10,0** б.т. Нускасы 500 д.

720044, Бишкек, Сухомлинов көч., 20.

“Текник” ББ КМТУ, т.: 54-29-43

E-mail: beknur@mail.ru